DE NIEUWE STEM

september 1961
jaargang 16 - no. 9

maandblad
voor
cultuur
en
politiek

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de eerste van iedere maand.

Oprichters: N. A. Donkersloot - O. Noordenbos - H. J. Pos - J. M. Romein.

Redactie: de twee eerstgenoemde oprichters - T. Haan - Fr. de Jong Edz. - Ank Steenis, secretaresse - W. F. Wertheim / voor Vlaanderen: J. Kruithof.

De redactieraad bestaat uit: Prof. Dr. R. F. Beerling - Dr. J. J. Buskes - Mr. G. J. P. Cammelbeeck - J. B. Charles - Dr. B. Delfgaauw - Dr. P. J. Meertens - Dr. A. Romein-Verschoor - Prof. Dr. J. M. Romein - Th. van Tijn.

Uitgave: Uitgeverij „NIMO", Monnickendam
Kerkstraat 48-50 – Telef. (02995) 336 – Giro 256907

Vertegenwoordiging voor België:
Uitgeverij-Boekhandel S. M., „Ontwikkeling", Somerstraat 22, Antwerpen, tel. 33 86 59, postrekening 383 38

Men wordt verzocht kopij, recensie-exemplaren enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het secretariaat der redactie: Ank Steenis, Cavaljéplein 128, Purmerend, tel. (02990) 1438. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt en persklaar is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.

Correspondentie over abonnementen, losse nummers, betalingen e.d. aan de uitgever, respectievelijk Belgische vertegenwoordiging.

Het abonnement kan uitsluitend ingaan per 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 11,50 per jaar (*f* 6,50 per half jaar). Voor België Bfr. 175 per jaar. Voor buitenland *f* 15,– resp. Bfr. 225. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 10,– en Bfr. 150.

Losse nummers *f* 1,50, resp. Bfr. 25.

INHOUD:

Anthonie Donker, Gedichten 513
Fr. de Jong Edz., De betekenis van de Spaanse burgeroorlog 515
P. H. van Moerkerken, Amsterdams herleving in de 19e eeuw 525
Th. van Tijn, Kinderspel 557
W. F. Wertheim, Het saldo der koloniale boekhouding 562
Kort Bestek 570
Ex Libris 570

KWATRIJNEN

voor Jacques Bloem

Nu lig ik wakker, straks in eeuwge slaap
buiten de tijd waar ik de tijd verslaap,
uit alle aardse slaperigheid ontwaakt
als de finale Slaap over mij waakt.

*

Uit altijd durend aangevoerde zwerm
één ogenblik verschenen op het scherm
voor Eén die al die wemeling slechts aanschouwt
maar niet het lachen hoort, niet het gekerm.

*

Doch ruimtevaarders zijn wij altemaal,
vertrekkend uit de tijd te enenmaal.
Omhoog, omlaag, raket of batyscaaf?
Buiten ons element, zonder verhaal.

*

Haast alles is al jarenlang geleden.
De vraag hoe lang wordt meer en meer vermeden.
En toch, hoe verderaf hoe dichterbij
de achtergeblevenen in het verleden.

*

Van deze wereld mij slechts vergewist.
Mij denkelijk in de doelstelling vergist.
De tegenspeler in zijn hinderlaag
— kosten van ongelijk — de zin betwist.

*

Wie is de hand waarmede ik dit schrijf?
Kan men zich ruim bewegen in een lijf?
Heeft ook de onsterfelijk geheten ziel
niet dienstgenomen in dit veil verblijf?

*

Wij allen in dit vreemdelinglegioen
geronseld voor een zuur verdiend rantsoen —
om later op die twijfelachtige daden
te snoeven bij een dragelijk pensioen?

Toch als ik dagelijks het scheppingswonder
in 't kleinst bewegende insect bewonder,
meng ik mij zonder hoop, zonder gebed
maar even zonder voorbehoud daaronder.

*

Soms word ik wakker als aan generzijds.
Het oog zoekt nog groen lover enerzijds,
maar het boomloze, bodemloze maakt
reeds alles onherkenbaar wederzijds.

*

Het langzaam vallen van de schemering.
Van zwarte sneeuwvlokken de wemeling,
en erdoor ingehuld, erdoor bedekt,
en niets meer — aardeling noch hemeling.

*

Wij spreken met elkaar, zien elkaar aan.
Veel verder reikt het niet in dit bestaan.
Iemand verschijnt voor een gesloten raam
en roept ons iets toe dat wij niet verstaan.

*

Ik ben nog hier en daar te zien. Ik eet
en loop en denk en slaap. Maar niemand weet
af van de stilgehouden ruimtevaart.
Ik leef al op een andere planeet.

*

Een welgeordend burger van de staat.
Een sterveling naakt en ten einde raad.
En in het dicht gedrang weer snel vergeten.
Een weggeworpen lucifer op straat.

Anthonie Donker

Fr. de Jong Edz.

DE BETEKENIS VAN DE SPAANSE BURGEROORLOG

Er is zoveel gebeurd sedert die 18e juli 1936. En er is zoveel veranderd. Waar het toen om intern-Europese machtsverhoudingen ging — naast de intern-Spaanse — staan nu mogendheden met wereldomvattend geweld in onderlinge tegenstelling. De tweede wereldoorlog, waartoe de Spaanse burgeroorlog als voorspel geldt eerst, de koude oorlog daarna en de koloniale revolutie, zij hebben het wereldbeeld te sterk gewijzigd om aan het bloedig gebeuren in Spanje, dat voor vijf en twintig jaar begon, veel actuele zin te geven. Zelfs de wreedheden van toen zijn op zo grote schaal herhaald en geperfectionneerd, dat ook zij niet meer tot de mens van een kwart eeuw later hun gruwelijke taal spreken.

„1936-1939: Spaanse burgeroorlog — voorspel van de Tweede Wereldoorlog; interventie der fascistische mogendheden."

Is alles dan tot dat ene zinnetje gestold? Zo'n zinnetje, dat niet anders is dan ieder ander jaartal+feit: iets om te leren en te vergeten. Maar niet iets dat de ziel treft, want het is ontmenselijkte historie.

Voorspel van de Tweede Wereldoorlog; of ook: voorspel van de derde. Voorafschaduwing van de neiging van „het Westen" om bij alle afschuw voor terreur, die van Franco te accepteren als gericht tegen „de sowjets", zoals het in navolging van het nazi-jargon thans heet. Voorspel van de derde oorlog — Franco houdt het daar in ieder geval op. En dat hij weerklank vindt bij rechtse kringen en heersende politici, wie zal het ontkennen. Zijn propaganda verkondigt bij voortduring, dat hij de eerste was, die het bolsjewistisch gevaar doorzien en gewapenderhand bestreden heeft. Het heeft zin wat nader op deze pretentieuze mérites in te gaan. Vergelijken we dus de woorden

van '61 met de toestand van '36. Daaruit valt dan tevens de betekenis af te leiden, die men aan de Spaanse burgeroorlog hecht. Op die betekenis dan dient nader ingegaan te worden. Zowel de waardigheid van het herdenken, als de waarheid van ons huidige historiebeeld vragen daarom.

Franco hoeft in zijn propaganda niet eens te ontkennen, dat de macht der communisten in het Spanje van voor de burgeroorlog slechts zeer gering was, al hoort men het aantal van 16 c.p.—parlementsleden op de 480 niet noemen, als te belachelijk. Neen, de zaak zit veeleer zo: dat er in de republiek, zo luidt dus het verhaal, wanorde heerste; en wanorde is de voedingsbodem voor extreme elementen. Deze trouwens hadden al kerken verbrand en priesters vermoord en weldra zou van communistische zijde een staatsgreep gedaan worden. Om die te keren en om het aanzien van de kerk te redden is men voor 25 jaar in opstand gekomen. Gevestigde machten redden en linkse staatsgrepen voorkomen: het is inderdaad ook de huidige politiek van „de vrije wereld". Heeft Franco dan niet het recht op erkentelijkheid en volledige erkenning als gelijkwaardig partner? Andere creditpunten? Ze zijn er: de strategische ligging vooreerst, en dan — schoonwassing van het verleden — zei Hitler zelf niet op Franco zijn tanden stuk te bijten?

En ondanks die creditposten: geen aansluiting bij de Nato. Laten we de Spaanse hoogmoed van „wij hoeven niet" terzijde, dan blijft het punt van de gevoeligheid ten aanzien van de Spaanse zaak bij de bevolkingen der westerse bondgenoten een opmerkenswaardig feit. Blijkbaar heeft Franco niet overal zulke beste indrukken gemaakt of slechte kunnen uitwissen. Wat steekt daarachter? Mij dunkt juist het besef van de burgeroorlog als proloog tot de tweede wereldoorlog, juist het thans verdonkeremaande fascistische element van zijn regiem. Misschien daarom ook dat juist in de laatste tijd het verhaal van de herstelde orde eerder dan dat van het directe anticommunisme opgeld doet. Churchill meldde het reeds in zijn memoires als voor-

deelpunt voor de caudillo; Huizinga, in een overigens critische beschouwing in de N.R.C. van enkele weken geleden geeft het ook.

En zo blijkt dan toch eigenlijk in de discussie omtrent de positie van Spanje en het Spaans regiem van dit ogenblik de waardering ten aanzien van de burgeroorlog duidelijk mee te spreken.

Het onderwerp heeft trouwens recente historische belangstelling in Engeland ondervonden. 720 bladzijden dik is het boek dat Hugh Thomas over de burgeroorlog schreef[1] en de helft van dat aantal diende Burnett Bolloten[2] om de tactiek der communisten te beschrijven, die, van hun kleine machteloosheid in de aanvang uit, dankzij de hun zo toevertrouwde menging van idealisme en gewelddadigheid, zich onmisbaar wisten te maken; tot het ogenblik althans waarop de Russische politiek een andere, minder scherpe koers ging varen.

Met de discussie over positie en tactiek van het internationale communisme is dan ook de Spaanse burgeroorlog in discussie gekomen. Hij heeft er een actuele betekenis door gekregen, die zich weerspiegelt in de geschiedschrijving. Dat is een betekenis in het licht van wat later gebeurd is. Maar dat wil dan ook zeggen, dat het huidig-actuele het toenmalig-actuele even zo goed kan verduisteren als dat het dat verleden eerst recht doorzichtig maken kan: een actualiserende vertekening ligt op de loer.

Zo staat politieke actualiteit als stimulans tot belangstelling, maar toch ook als mogelijke belemmering op de weg naar juiste kennis van zaken. De betekenis van de burgeroorlog — en dat geldt natuurlijk voor alle verschijnselen van historische aard die op deze wijze benaderd worden — is in dit geval een afgeleide.

Niet de bewogenheid van het direct beleefde speelt er in mee. Dat daarin in dit geval een extra belemmering steken kan, één van nog geheel andere aard dan de boven aangeduide der politieke vertekening, ligt juist in die thans verwaarloosde bewogenheid. Immers daardoor werd deze episode in de geschiedenis van de Europese partijstrijden boven al getypeerd. Een bewogen

heid, die vooral aan de linkerzijde sterk gevoeld werd. Leek hier niet de eerste werkelijke kans om zich te verzetten tegen het oprukkend fascisme? Duitse emigranten, maar ook veel engelsen, fransen en amerikanen geraakten in de ban van deze oorlog, die, door de primitieve middelen waarmee aanvankelijk gevochten werd nog iets van een werkelijke strijd van burgers tegen burgers had, of wellicht juister: van burgers tegen de „Herren Generäle". „Sie haben uns verraten" heette het in één van de liederen van de Internationale brigade. Maar zij, die hoge militairen, hadden, behalve de doorslaggevende steun van Hitler en Mussolini, toch ook een eigen aanhang: een aanhang even bont als die van de regeringspartij, waartegen op 17 juli het leger in Marokko in opstand kwam. Het is de veelheid van deze groeperingen, hun schijnbaar toevallige grilligheid ook, die in het werk van Thomson naar voren komen, maar ook: de betekenis van in die grilligheid een kristallisatiepunt te zijn, een punt van bewustwording ook voor een deel der Europese en Amerikaanse intelligentsia. De atoomgeleerde Oppenheimer, emigrant ook hij, begon er politieke hoop uit te putten en kwam in een naderhand voor hem wanhopig contact met communisten, Hemmingway schreef na zijn tocht door het regeringsgetrouwe Spanje zijn meesterwerk „For whom the bell tolls". In het werk van Arago en Sartre en dichter bij huis in dat van Johan Brouwer en Jef Last zijn de sporen van de spaanse burgeroorlog te bespeuren. En daarnaast was deze strijd een politiek-militaire leerschool voor mannen als Tito en Togliatti. En dat zijn dan alles alleen nog maar enkele grote namen. Er zijn ook andere, en ontelbare naamlozen, uit wier leven de ervaring van de Spaanse burgeroorlog niet meer uit te wissen is.

Afgezien van het intern-Spaans effect van de oorlog is er dus niet alleen het algemene, dat van wereldpolitieke aard is, maar ook is hij te zien als een speciale fase in de ontwikkeling van dat rijkgeschakeerde geheel, dat grofweg met de naam „links" aangeduid wordt.

Ter aanvulling en systematisering van het voorgaande over alle drie deze kanten nog enkele woorden. Zij zijn

alle drie op verscheiden punten verbonden en ze zijn niet zonder de bewogenheid te denken, waarvan ik boven sprak. Het is, geloof ik, juist de veelheid van tegenstellingen, tot eenheid in de scherpe partijkeus wordend, die zo uitstekend bij de bewogenheid past, ja, die zó passend daarbij is, dat de Spaanse episode velen als een insnijdende herinnering bijblijft. Van belang is dan, dat terwijl in Spanje de scherpe partijkeus gedaan werd, elders veelal de veelheid, de weifeling, de angst bleven heersen. In internationaal verband heetten die weifeling en angst „non-interventie-politiek": het niet tussen beiden komen van die mogendheden, die de republiek het dichtstbij stonden, ja zelfs van de ongetwijfeld sympathiserende volksfrontregering van Blum in Frankrijk. Het was een ijdele hoop zo ook de anderen van inmenging te weerhouden, de Italianen, de Duitsers, de Russen, die alle practische ervaring op konden doen in wat voor hen levensechte manoeuvres waren. Tot hun aanvankelijke scha, tot hun later voordeel leerden de Russen er de gevechtswaarde van de Luftwaffe kennen. Interventie dus. Ja, maar nooit officieel: wanneer duitse schepen russische tot zinken brengen, blijft een protest uit en sterker nog, in wezen kon interventie onder het mom van het tegendeel plaatsgrijpen: een toepassing van die omkering der begrippen, die in het nu al weer wat uit de mode geraakte „1984" van Orwell zo klemmend aangegeven werd. Non-interventie kon interventie worden, omdat de inmenging zou worden tegengegaan door eskaders controlerende schepen der grote en belanghebbende mogendheden: Italië, Duitsland, Frankrijk en Engeland.

Verdraaiing en weifeling dus alom. Dat wil zeggen een algemene dubbelzinnigheid in politicis. En dáárin staat dan als een met helle affiches volgehangen reclamezuil in de gebombardeerde Madrileense straten: de felle keuze van het „wie niet voor mij is is tegen mij". Dat is een keuze die juist in een burgeroorlog, waar niet de automatische loyaliteit aan het vaderland maar de ideologische binding het sterkst spreekt, tot volledig recht komt.

Weifeling en angst, dat wil ook zeggen: een wonder-

lijke mengeling van oorlogsvoorbereiding met het streven oorlog te voorkomen. Voorkomen vooral wel door van het westen uit een ander machtsblok dan dat van de „as Rome-Berlijn" tot stand te brengen. Engelands politiek was er daarbij op uit Italië te winnen, de Franse goeddeels om Duitsland niet voor het hoofd te stoten. Is het wonder dat de Parijse arbeiders met vrijheidsmutsen getooid in dichte drommen door de straten marcheerden, om van de regering van hun eigen volksfront wèl inmenging te eisen? Is het wonder dat, kleine nederlandse herhaling van hetzelfde thema, socialistische scholieren in Amsterdam, die hadden besloten aan een SDAP-meeting tegen Franco mee te doen, en die daarheen hadden willen trekken van het Spaanse consulaat af, een stilzwijgende terechtwijzing ontvingen toen de dag te voren in Het Volk aangekondigd bleek, dat zij op een ander, een minder provocerend punt te „verzamelen" hadden?
Anders dan Ger Harmsen[3] in zijn onlangs verdedigd proefschrift aangeeft, wilden deze kinderen bewust, en revolutionnair romantisch tevens, zich aan de heilige zaak wijden. Spanje was ook voor hen een sein. Een eerste merkteken van wat zij enkele jaren later, volwassen geworden, in eigen land zouden ervaren. Was dat donquichotterig? Misschien wel, maar zeker is een deel van twee generaties in de jaren dertig mee gevormd door „Spanje".

En daarin steekt een betekenis, van de Spaanse burgeroorlog, die, hoezeer ook meeklinkend in Thomas' boek, doorgaans verwaarloosd wordt. Maar ligt hier niet ook de verklaring, van het feit, dat ondanks alle creditposten Franco-Spanje nog steeds geen officieel Navo-lid is?

Steekt het buitenlands aspect in de menging van oorlogsvoorbereiding en oorlogsvermijding en het aspect van de linkse intelligentsia in de bewustwording, het intern-Spaanse draagt van beide iets mee. Wanneer duitse vliegtuigen Guernica bombarderen, wanneer de Internationale Brigade de regeringslegers — overigens meer symbolisch moreel, dan modern militair, en daarin juist het tegendeel van de duitse steun — helpt

stand te houden, dan is daarmee het moment van de Europese tegenstelling zoals die tot uiting kwam in de partijen gegeven. Maar ontegenzeggelijk is daarmee aan het eigenlijk karakter van de burgeroorlog afbreuk gedaan. Die toch ontstond uit het verzet van snel en primitief bewapende burgers en soldaten tegen een mislukkend pronunciamiento. Die ook zou een redelijke kans op de nederlaag van Franco geboden hebben. Immers deze putsch, waarin overigens Franco zelf eerst in October als officieel leider naar voren komt en als hoofd van één (gematigde) eenheidspartij, heeft „links" aaneen gesmeed. De grote syndicalistische arbeidersmacht, afkerig van het politiek bedrijf tot voor kort, had zich geplaatst achter de liberale republiek met haar radicale tendenties en zo eerst recht het Frente Popular recht op die naam gegeven. Hoe ook onderling verdeeld (gelijk trouwens aan de zij van de opstandelingen Carlisten en Falangisten de voornaamste maar niet bij uitsluiting optredende elementen waren) hier was iets van een strijdende eenheid te bespeuren. Een eenheid des te merkwaardiger in haar onderlinge tegenstelling, omdat ook Catalonische en Baskische autonomistische bewegingen haar ondanks al hun separatisch streven hielpen vormen. Inderdaad het was als in dat symbolische stierengevecht, waarvoor vlekkeloos zwarte dieren waren uitgezocht, tegen wie in puur rood gestoken torrero's het opnamen. Allen die dachten in de tegenstelling zwart-rood (en zwart kan daarbij zowel op fascistische hemden, kapitalistische hoeden als katholieke soutanes slaan) werden in hun denkwijze gesteund, en zij die niet zo dachten, werden er toe gebracht. Op zulke ogenblikken vraagt het leven die tragische versimpeling, die de geschiedschrijving afwijst. Maar dat te vergeten betekent óók het verhaal der gebeurtenissen afbreuk doen, hoe terecht ook nuancering achter-af moge zijn.

Als wij al in die eenheid, en misschien meer nog in die eenheidsbeleving van „links" tegenover „rechts" de betekenis van de Spaanse burgeroorlog zien, dan is daarmee echter ook te zeggen, hoe dit hoogtepunt eindpunt tevens worden moest. Eindpunt, niet alleen

door de nederlaag en de verbluffende handigheid waarmee de overwinnaar een kwart eeuw lang het land geregeerd heeft als gold het een 19e-eeuwse burgerlijke dictatuur en geen fascistisch poeha regiment. Eindpunt, omdat de tegenstelling rechts-links, die men zich altijd het best in zijn extreme vormen te binnen brengt, in veel opzichten uitgesleten is geraakt. Om het nu heel simpel en dus toch ook weer in extremen te zeggen: dat komt door de concessies die „zwart" aan „rood" en die „rood" aan „zwart" gedaan heeft, in en sedert de tweede wereldoorlog. Dat die concessies, hoe ook oprechtelijk als een „doorbraak" te waarderen (of desnoods te vieren) te denken zouden zijn zonder de tegenstellingen der *koude* oorlog, die de *tweede* zo vreedzaam gevolgd is, is wel niet aan te nemen. En zo ligt het in de rede, dat Franco's beroep op het gemeenschappelijk front tegen Moskou, zolang de huidige wereldspanning duurt, eer meer dan minder weerklank zal vinden. Franco kan een beroep doen op de verdeellijn der wereldpartijen, zoals ieder politiek realist die thans zal moeten erkennen — óók al wijst hij hem af als fataal. Het is duidelijk, dat die lijn elders ligt dan voor 25 jaar.

Geschiedschrijving van de Spaanse burgeroorlog vraagt daarom niet alleen al datgene wat hierboven aangestipt werd, maar, wil zij de enige voor onze tijd bruikbare zijn, dan moet zij ook de betekenis van de Spaanse burgeroorlog zien als een fase in het wisselend patroon der partijschappen. En anderzijds wie de partijverschuiving (die ten dele een probleemverschuiving is) wil critiseren en principieel het typisch linkse tegenover het typisch rechtse wil blijven stellen, hij ontkomt niet aan de geschiedenis van opbloei en uitholling van het Volksfront.

Het breukpunt der linkse eenheid ligt daar, waar dat volksfront, dat de Spaanse Republiek droeg, ook elders als politiek denkbeeld, laat staan als reële coalitiemogelijkheid uiteenviel. Het heeft nog een Indian summer beleeft, dadelijk na de laatste oorlog. Dat was in Frankrijk en in de tijd, dat men verwachten kon dat Franco de weg van Hitler en Mussolini zou gaan en

zou verdwijnen. Tegelijk met de coup te Praag en het staliniseren der midden-europese coalities of eenheidspartijen, kwam door het uittreden der communisten uit de Franse regering in 1948 het definitieve einde. Althans in de europese partijverhoudingen: die, welke hier terzake zijn. Zoeken we naar een algemene noemer van dit falen der linkse eenheid, dan ligt die in een onderling wantrouwen. Een wantrouwen, aangewakkerd door de na-oorlogse gebeurtenissen in de door Rusland bezette/-vrijde landen, maar evenmin te denken zonder de ervaringen uit de Spaanse burgeroorlog. Ervaringen die symptomisch kunnen heten. Ook in het voor-Hitlerse Duitsland kan men ze opdoen. In Spanje echter, waar de partijkeus feller, de eenheid oprechter beleden leek, moest ook de desillusie des te groter zijn.

Ervaringen met communistische machtsinfiltraties, zoals Bolloten die beschreven heeft. Ervaringen die wellicht nog het duidelijkst gesymboliseerd worden door dat andere in die zelfde jaren optredende shockmoment voor de linkse intelligentsia. Werd zij door de heroïek der Spaanse strijd communist of „communisant", door de monsterprocessen van Moskou beleefde ook deze generatie haar „Kronstadt". Juridische, politieke en lichamelijke liquidatie van medestrijders — ook al wijkt hun mening van de gangbare af en zijn hun daden daarnaar — is nu een keer niet bevorderlijk voor een eenheid waarin men menselijk geloven kan.

Zo kon een strijd op leven en dood, gevoerd met verbetenheid én met het menslievend idealisme der beste linkse tradities in het Spaanse geval — maar het is te veralgemenen — aanvankelijk tot broederlijke strijdgemeenschap leiden en later onder intransigente signatuur der best georganiseerden in haar tegendeel om dreigen te slaan. Voor best georganiseerden kan men dan lezen: de door hun organisatie — en door de verbetenheid der strijd — tot dominanten gewordenen, oftewel de communisten van de partijlijn.

Daar ligt het einde van het Volksfront. Dat is niet alleen tragisch en dodelijk voor links, het is gezien de huidige stand van wereld-wantrouwen en -bewapening zelfs dodelijk in absolute zin: voor al wat er in de

loop van eeuwen door mensenhanden en hoofden zo uiterst moeizaam en onder lijden is opgebouwd.

Gezien van déze alles beheersende actualiteit uit ligt de betekenis van de Spaanse burgeroorlog nog wel iets anders, dan doorgaans gemeend wordt.

1 Hugh Thomas, The Spanish Civil War, Londen 1961.

2 Barnett Bolloten, The Grand Camouflage, Londen 1961.

3 G. J. Harmsen, Blauwe en Rode Jeugd, Assen 1961.

In 1951 overleed Prof. Dr. P. H. van Moerkerken, in leven hoogleraar aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam. In ruimer kring verwierf Van Moerkerken bekendheid door zijn historische romans, als cyclus verschenen onder de titel De Gedachte der Tijden.

Onderstaand door de nabestaanden van Van Moerkerken onder zijn nagelaten geschriften aangetroffen, blijkbaar niet lang vóór zijn dood op papier gezet portret van Oud-Amsterdam werd aan de Redactie van De Nieuwe Stem ter publicatie afgestaan.

Met deze publicatie, tien jaar na zijn overlijden, eert de Redactie een Amsterdammer, begaafd met een verfijnde smaak, een man van grote eruditie en brede historische kennis.

P. H. van Moerkerken

AMSTERDAMS HERLEVING IN DE 19e EEUW

Met vele oude papieren is, zelfs nog in de laatste winter, de kachel aangemaakt. Maar enkele aantekeningen heb ik gelukkig bewaard, in het vage vermoeden dat zij wel eens voor iets anders van nut konden zijn. Meer dan veertig jaar geleden had ik ze opgeschreven tijdens en na een bezoek aan de oom van een mijner vrienden. Hij heette Fokkens en had gehandeld in de een of andere Indische specerij. Ik moest onwillekeurig denken aan de oude Melchior Fokkens, auteur van een *Beschrijving der wijdt-vermaarde Koop-stadt Amstelredam,* waarvan de tweede druk, uit 1662, zo merkwaardig is om de vermelding van Rembrandts Claudius Civilis op het stadhuis. Maar ik durfde deze moderne Fokkens, dien ik toen voor 't eerst ontmoette, niet vragen of hij afstamde van de geestdriftige vereerder der „machtigste Koop-stadt der wijde Werelt".

De ongeveer 65-jarige celibatair bewoonde een ruime

étage aan het Rokin, tegenover, of bijna tegenover, de Nieuwezijds kapel.

— Als de barbaren die ook nog gaan slopen! verzuchtte hij, met hoon en verachting in zijn stem; — ja, dan zal ik moeten verhuizen . . .

Want hij was een beminnaar van schone oude gebouwen, meubelen, boeken en prenten, en juist omdat ik dit wist had ik mij bij hem laten introduceren. Ik wilde een man die het 19d'eeuwse Amsterdam kende en had zien veranderen — groeien, vooruitgaan, bloeien, zo noemde men het — over dat alles eens horen vertellen. Van wat hij mij toen mededeelde heb ik, terwijl hij sprak, korte notities gemaakt, die ik nog dezelfde avond uitwerkte, zodat het schriftuur tenslotte een zo goed als woordelijk verslag werd, dat mij na zovele jaren nog van dienst is. Ik heb trouw alle jaartallen, waar de heer Fokkens mij mee overstelpte, opgeschreven, maar ze voor de zekerheid nog eens gecontroleerd.

Wij gingen zitten aan een venstertafeltje, bij een glaasje oud-Hollands vocht. Ik weet niet of het door dit laatste kwam, maar zeker is dat ik mij toen opeens weer bewust werd van de eerste aanleiding tot mijn topografisch en historisch gerichte belangstelling voor Amsterdam, n.l. mijn genegenheid en bewondering voor de kunstenaars die er sinds een twintigtal jaren leefden en werkten. Hoe had zich de samenleving gevormd, waaruit hun kunst, als de hoogste geestelijke bloei, was opgegroeid? Er moest toch een verband bestaan tussen hun werk en die maatschappij . . . . Het was een vraag, over welker beantwoording toenmaals al veel geredetwist werd. Bovendien bewonderde ik de stad om haar-zelve, om haar legendarisch ontstaan op de plek waar eenmaal de Amstel vrij uitstroomde in het brede IJ, en om haar ringsgewijze groei die haar tot een wereldhaven maakte.

Na mijn eerste vragen nam de heer Fokkens mij al spoedig mee naar de grote tafel in het midden der kamer. Terwijl ik mijn blik liet glijden langs de ruggen der boeken die twee wanden bedekten en er niet alleen de namen herkende van de oudste en van de laatste stedebeschrijvers van Amsterdam, maar tot mijn ver-

rassing ook de toenmaals nieuwste Hollandse litteratuur, trok mijn gastheer aan de derde wand een schuiflade open en spreidde, de een na de ander, enkele plattegronden uit.

— Dit is het middeleeuwse Amsterdam, zei hij en wees op het altijd boeiende kunstwerk van Cornelis Anthonisz, de beroemde houtsneekaart uit 1544. — Het laatmiddeleeuwse namelijk. De oudste overgebleven plattegrond, maar natuurlijk niet de oudste toestand. En, jongeman, wat is hier nog van over? In 1829 en '30 hebben de heren de Haringpakkers- en de Jan Roodenpoorttoren opgeruimd! Van de ommuring uit 1482, die Cornelis Antonisz ons zo duidelijk laat zien, heeft Amsterdam nog de St. Anthonispoort op de Nieuwmarkt; het onderste stuk van de Reguliers-poort, genaamd Munttoren; de Schreiershoektoren, en het onderste gedeelte van de Montalbaanstoren, die buiten de muren stond en de scheepswerven moest beschermen. En dan hebben we nog een paar kerken en kapellen! De Oude Kerk en de Nieuwezijds kapel, mijn overbuur uit de 14de eeuw; de Nieuwe Kerk en de Agnietenkapel uit de 15de. Van de Oudezijds- of St. Olofskapel zullen we maar niet meer spreken; die is grondig verknoeid. En het oude gotische stadhuis, ook uit de 15de eeuw, . . . als het niet in 1652 verbrand was, zou het toch wel zijn afgebroken, want al vier jaar te voren was de eerste steen gelegd voor het deftige monument van Jacob van Campen. Zonderling, nietwaar, dat Rembrandt wel de ruïne van het oude heeft getekend, maar aan het nieuwe bouwwerk geen aandacht schonk . . . .

Al pratend wees hij nu de in koper gegraveerde kaart van Pieter Bast, uit 1597, ook een prachtstuk van techniek en nauwkeurigheid. En hij vervolgde:

— Hier zie je nog wel dat Amsterdam een riviersstad langs twee oevers was, maar tegelijk komt er naar het noord-oosten een afwijking, en daardoor het begin van de latere halvemaan. Toename van bevolking en van welvaart na het Geus-worden van de stad maakte die uitbreiding nodig. Maar nu komen de grootse plannen van 1612; nu verandert de nederzetting langs de

Amstel in een wereld-haven aan het IJ.

Ik kreeg een derde cartografisch kunstwerk onder mijn aandacht: de gegraveerde kaart van Balthazar Florisz van Berckenrode uit 1625. Daarna volgden enige plattegronden uit de tweede helft van de 17de eeuw. De veilige ligplaatsen voor schepen, de werven, de pakhuizen zagen wij daar in aantal sterk gegroeid. De heer Fokkens vertelde dat de ruimte binnen de verdedigingswal met zijn zes-en-twintig bolwerken zó groot was, dat er nog in het midden van de 19de eeuw gebouwd kon worden. Er verrezen nu ook nieuwe poortgebouwen en kerken.

— Bijna twee eeuwen bleef de horizontale vorm van Amsterdam zo goed als onveranderd. Maar tussen 1840 en '48 begonnen de eerbiedloze, gedachteloze en planloze sloopmaniakken hun verfoeilijk werk. Het waren juist mijn eerste levensjaren, toen de 17d'eeuwse wallen en bolwerken werden afgegraven. Voor verdediging waren ze van geen nut meer. De poorten bleven nog een tijdje staan, om er de stadsaccijnzen te innen, tot het bleek dat een barrière daar ook voor kon dienen. De Haarlemmerpoort was al in 1837 gesloopt en door een nieuwe vervangen: de Willemspoort, Weteringen Raampoort heb ik niet meer gezien; maar de Weesper-, de Utrechtse en de Leidse poort herinner ik mij nog best. Die vielen kort vóór en na 1860 onder de moker. Daar, dicht bij de Leidse poort, werd de cellulaire gevangenis gebouwd. Waarom halen ze die niet omver? Geleidelijk verdwenen ook de korenmolens die bijna twee eeuwen zo vrolijk op de bolwerken hadden staan draaien. De molen De Gooier, van het bolwerk Funen, is nog over als een curiositeit.

Ik moest opeens denken aan een gedicht van Hein Boeken, de enige Tachtiger die het verleden van zijn geboortestad in verscheidene gedichten heeft herdacht, o.a. in het aan Jan Hofker opgedragen *Amsterdam*, dat de heer Fokkens wel scheen te kennen. Hij haalde het bundeltje *Goden en Menschen* tevoorschijn en las de verzen nog al haperend voor. Hij vond ze moeilijk te volgen. Naar mijn mening deden die regelen in hun brokkeligheid en verwarde zinsbouw denken aan de

eveneens brokkelige gevellijnen en verweerde muren in de oude buurten:

„ . . . . ik zag hoe den tijd weken
De omwallingen der veste, ons kinder-spelen
Waren daar ook wel, waar de muren-deelen
Nog stonden, 't één ging vóór en 't andre na:
Daar groeide ik op en daar ook was het waar
Ik zag van over groene weide-velden,
Die voor 't gezicht mijn tot aan zee op-helden,
Meen'g witte zeil op Flevo's ondiep meir,
Waar de turf-schepen zwalken op en neer . . ."

En verder:

„. . . . maar wat ook viel: die oude kerken
Zagen een eeuw zoo als geen tweede kwam
Voor Hollands Taal en ons stad Amsterdam.
Maar net nog is als in die wondre dagen:
Wanneer men komt langs boom-vaart-weg, en 't laag en
Lief polderland: daar blinkt de Keizers-kroon,
Door morgen-nevel komt muziek, ter woon
In hooge toor'nen, onder koepel-daken . . ."

— Ja, erkende de heer Fokkens, — die dichter is een wonderlijke dromer, maar hij houdt van Amsterdam en van de bekoring van Amsterdams historie . . .Ik weet trouwens dat hij in zijn jeugd — hij is wel een twintig jaar jonger dan ik — veel langs de buitensingels wandelde, die in de achttiende eeuw zo beroemd waren om hun geboomte en hun vrolijke vergezichten. Tussen de Willemspoort en de Zaagbarrière zag je ontelbaar-veel zaagmolens. . . Je weet toch wel dat Wouter tje Pieterse hun krakend geluid hoorde als hij op het brugje stond te lezen in zijn roversroman? Verder in de richting van de Leidse poort lagen kleine optrekjes, omringd door hun tuinen. Aan de zuidzij van de eindeloos-lange Overtoomse vaart stonden lage huisjes, meest nog uit de 18de eeuw. Daar kun je later ook over meepraten, dat je die hebt zien dempen! Een paar van die oude huisjes staan er nog. Maar vroeger zag je naar 't noorden toe weilanden en vier molens en onder hoge bomen het Buitengasthuis. Tussen het Schapenbur-

ger- en het Zandpad heb ik het „rij- en wandelpark" zien aanleggen, zoals het toen heete, naar de plannen van J. D. Zocher. Pas in 1865 mocht het publiek er in wandelen en twee jaar later, toen Vondels standbeeld er was onthuld, heeft het zijn naam gekregen. Daar in de omgeving lag ook de tuin van de sociëteit De Hereeniging en een andere tuin die Tivoli heette, waar de bezoekers muziek konden horen, zelfs de operettes van Offenbach. In Bellevue, dat binnen de Singelgracht lag, ook met een tuin, heb ik Mr Jacob van Lennep vaak zijn gouwenaar zien roken, bij een spelletje domino.

De heer Fokkens liep naar het venstertafeltje en schonk de beide glaasjes weer eens vol met de klare vloeistof. Hij had, naar ik vermoedde, zelf vooral een hartversterking nodig bij de herinnering aan al die veranderingen die hij blijkbaar niet bewonderde. En ook ik had er behoefte aan, want ik gevoelde spijt over mijn bezoek dat hem misschien niets dan ergernis bezorgde.

Wij dronken eens. Het deed hem goed; hij glimlachte weer vriendelijk toen hij verder vertelde, telkens op een grote kaart de plaatsen aanwijzend waar hij in gedachte langs wandelde.

— Hier, tegenover die nu al lang verdwenen gasfabriek, lagen aan de Buitensingel de weilanden waarop later de Pijp zou worden aangelegd. Op een van die weilanden werd met het gas van de fabriek de grote luchtballon gevuld, waarmee de Fransman Nadar, beroemd als luchtreiziger en smaakvol fotograaf, is opgestegen. En daar, op de Ossenmarkt, waar tot 1860 de Utrechtse poort had gestaan, werd in '64 het Paleis voor Volksvlijt geopend, van ijzer en glas opgetrokken door de architect Cornelis Oudshoorn. Dat ziet er onbrandbaar uit! . . . Een eindje verder stond de Stenen Molen, en aan zijn voet een vergaderlokaal, waar het vooruitstrevende deel van de Amsterdamse bevolking zijn bijeenkomsten hield. Van de Hogesluis af, toen nog werkelijk een hoge stenen boogbrug, had je stroomopwaarts langs de Amstel een vrij en volkomen landelijk uitzicht. Buiten de Muiderpoort leidde de Oetewalerweg naar de Watergraafsmeer met zijn pleziertuinen Frankendaal en Rozenburg. Zo was ook van het

Tolhuis uit een ruim en open gezicht naar de Nieuwe Stadsherberg en de havens en naar het IJ met zijn vele zeilschepen: de beurtschepen van de Zuiderzee en de schoeners en koffen die 't Noordhollands kanaal vermeden, en dan ook enkele stoomboten. Het deed nog even denken aan de oude profielen van Amsterdam . . . Kijk maar eens hier!

Boven de lage diepe kast met de schuifladen hing een grote gravure, een gekleurd panorama op de stad met haar vele torens, haar rode en groene daken, de rijen pakhuizen, de werven en stapels hout, de talloze schepen met hun volle zeilen, wit en bruin.

— Prachtig, hè! zei Fokkens verrukt. — Wat een ruimte, wat een frisse zeewind, en wat een levende wereld! Wil je wel geloven dat ik er nooit op uitgekeken raak? Evenmin als op de vogelvluchtkaart van Cornelis Anthonisz! Van wie deze gravure is, weet ik niet. Ze is in 1606 uitgegeven door Willem Jansz Blaeu. Er bestaan er nog meer, maar dit profiel vind ik een van de allermooiste. En wat is er nu overgebleven van het heerlijk gezicht op Amstel en IJ? Maar daarvoor ben je niet gekomen, is 't wel, om te horen jammeren over al die verdwenen prachtige dingen? . . Je wil wat van de negentiende eeuw, van de jaren na '60 en '70, en hoe de stad veranderde in de tijd van die nieuwe schilders en dichters. . . .

Ik antwoordde dat inderdaad dit mijn bedoeling was, en als 't kon zou ik ook wel iets over die heren zelf en hun werk willen horen! Hij zweeg nog en scheen na te denken. Toen hernam hij:

— 't Is vreemd, . . . terwijl de wereld om ons heen hoe langer hoe lelijker werd en de algemene cultuur afsleet tot een grauwe saaiheid, toen ontstond er toch in de schilderkunst en de litteratuur een verfijnde bloei. Laten we maar eens eerst zien hoe lelijk de wereld hier in Amsterdam werd! Zelfs de plattegronden tonen het, niet alleen in de wijzigingen van het stadsbeeld, maar ook in hun eigen uiterlijk. Elke suggestieve kracht en schoonheid ontbreekt daaraan. Wat zouden Cornelis Anthonisz en Pieter Bast en hun latere gildebroeders ervan gezegd hebben? En toch was er na de

Franse overheersing weer enige beweging gekomen in materiële zaken: al in 1825 was 't Noordhollands kanaal gereed; en kort daarna leed het wijde panorama van Amsterdam de eerste grote schade door de dijken en sluiswerken van het Ooster- en het Westerdok. Maar dat was nog vóór mijn tijd! Dan was ook de Nederlandse Handelmaatschappij opgericht, merendeels met kapitaal van Amsterdammers, om vooral aan de handel op Indië weer nieuw leven te geven. De 17d'eeuwse Beurs van Hendrick de Keyser, aan de Rokin-zijde, werd in '38 gesloopt en zeven jaar later, aan de Damrak-zijde, de 19d'eeuwse Beurs met zijn quasiklassiek zuilen-gevel plechtig door koning Willem II geopend.

— Dat was, meen ik, de tijd van Potgieter, . . . waagde ik op te merken.

— En vergeet niet, ging Fokkens voort, — dat ook in deze jaren de wallen werden afgegraven! Potgieter, ja, dien heb ik nog wel zien wandelen. Op 1 jnauari '37 verscheen *De Gids*, die jaren lang zijn naam eer bleef aandoen. Potgieter en Bakhuizen van den Brink keken bewonderend naar de zeventiende eeuw als het voorbeeldig glorie-tijdperk van Holland. . . Maar, jongeman, nu kwamen de veranderingen snel na elkaar. In 't buitenland waren overal onlusten en hier werd het ook rumoerig. Er kwam in '48 een nieuwe Grondwet en iets later (eig. ook niet nieuw) een nieuwe Gemeentewet, waardoor de stad grotere zelfstandigheid kreeg. In '39 was de IJzeren Spoorweg tussen Amsterdam en Haarlem ingewijd, met een station even buiten de Haarlemmerpoort; in '45 de Rijnspoorweg, met zijn station buiten de Weesperpoort. Ook de industrie begon zich te roeren en bouwde fabrieken, . . . enfin, je begrijpt wel: daar werd de stad niet mooier van! Er kwamen stoom-suikerraffinaderijen, stoom-diamantslijperijen, gasfabrieken, bierbrouwerijen, fabrieken van stoomwerktuigen, en in 1857 de broodfabriek van de heer Sarphati, aan de Vijzelgracht. En ondertussen werden de verbindingen met de buitenwereld voortdurend gemakkelijker. In '69 konden we via Alkmaar al naar Den Helder sporen; in '74 met de Oosterspoorweg naar Amersfoort. Die Oosterspoor had zijn sta-

tion aan de oostzijde van het nog open havenfront en bereikte het over de afsluitdijk van het Oosterdok, recht tegenover het station van de Hollandse spoor aan de westkant. En nu kwam er in '76 een nieuwe, kortere weg naar zee gereed door de opening van het Noordzee-kanaal, dat met sluizen werd afgesloten bij Schellingwoude en bij de pas-geboren haven IJmuiden. Begrijp je wel dat het IJ nu geen open zee-arm meer was, maar een deel van het kanaal?

Weer zweeg de heer Fokkens even, schudde het hoofd, dronk nog eens en zuchtte.

— En toch waren er ingenieurs geweest, die de verbinding van Amsterdam met de zee open hadden willen houden . . . Maar in de hoofden van allerlei lieden dook nu de logisch-schijnende gedachte op aan een vereniging van de westelijke en oostelijke spoorlijnen in een Centraal Station tegenover het Damrak. Het leek zo grootsteeds! Had de schim van Vondel hun maar een hekeldicht naar die logische hoofden kunnen slingeren! . . . Ze zagen niet dat ze de Stad van Amstel en IJ een strop omdeden! Alles zou verloren gaan: het ruime uitzicht van de Nieuwe Brug naar het woelig bevaren water en de aanblik van onze koopstad zoals dit nobele profiel haar toont . . . Ik weet wel: zulke romantisch-oudheidlievende schoonheidsoverwegingen zijn armzalige dwaasheden! Maar de Kamer van Koophandel had zich al sinds 1864 op practische gronden verzet tegen het plan om een stationseiland aan te plempen vóór de oude Amstelmond. Zij stelde, met een heldere kijk op de toekomst er een ander plan tegenover: een personen-station aan de zuidkant van de stad, buiten de Leidse poort; een goederen-station bij het Westerdok; een kolen-station aan de oostzijde. Maar helaas! de voortdurende en goed beredeneerde oppositie van de Kamer van Koophandel was vergeefs! In '69, toen Jhr Mr C. J. A. den Tex sinds een jaar burgemeester was, viel het besluit om het Centraal Station in het IJ te bouwen. Twintig jaar later was het werk van de architect P. J. H. Cuypers voltooid.

Er was weer een korte pauze, waarna mijn vriendelijke gastheer mij half ironisch, half bedroefd aanzag.

— En nu komt eigenlijk pas de tijd waar je wat meer van wou weten, de jaren na '70. Vrolijk, fraai en fris is 't niet! Toen vooral volgden in de stad en langs haar randen de veranderingen elkaar snel op. Nieuwe straten en parken werden aangelegd, grachten gedempt, standbeelden opgericht. Ik kan 't niet laten om telkens even naar vroeger af te dwalen . . . In '52 haden ze de ijzeren, maar bronskleurig geverfde Rembrandt onthuld en in '56 de populaire Naatje op de Dam. De Goudsbloemgracht was in 1854 de eerste die in de Jordaan verdween en heette toen Willemsstraat. De Anjeliersgracht veranderde enkele jaren later in Westerstraat. Palm-, Linden-, Rozen- en Elandsgracht werden gedempt, de laatste in '91, maar mochten hun naam behouden. Tussen '67 en '82 moesten de burgwallen aan de Nieuwe Zijde en het Spui verdwijnen. In de Jodenbuurt maakten de Leprozen- en Houtgracht ruimte voor het misvormde Waterlooplein. Het heette terwille van 't verkeer en dat was niet altijd een smoesje . . . De Halsteeg werd Damstraat en in '75 kwam uit Stilsteeg en Gasthuismolensteeg de Paleisstraat tevoorschijn. In diezelfde tijd ontstonden Weteringschans en Marnixstraat, . . . vindt u ze erg mooi? De Raadhuisstraat is pas van '95.

Ik merkte dat ik een locaal-geografische les kreeg, want meneer Fokkens begeleidde op de kaart alles wat hij doceerde.

— 't Werd druk in Amsterdam, gevaarlijk-druk! Naar de beide stations had je al met 'n wagentje kunnen rijden, maar in '72 werd de Amsterdamse Omnibus Maatschappij opgericht en de eerste paardentram zag ik in de zomer van '75 van het Leidse plein afrijden naar Artis. En hoe de Dam later vol tramwagens stond en hoe mooi die kleurige lichten 's avonds met regenweer waren, dat weet je wel van de schilderijen van Breitner . . . De bevolking groeide geweldig aan: in dat zelfde jaar '75 woonden er in Amsterdam bijna 290-duizend mensen, en in '40 nog maar 217-duizend, net zoveel als in 't jaar 1795 toen de Fransen hier kwamen. Maar 't aantal huizen was sterk verminderd en zo zat er in veel percelen een overbevolking . . . Een

tiende van de Amsterdammers leefde in kelderwoningen, wat een bedenkelijke invloed had op het sterftecijfer. En dus moesten er om de oude stad heen, buiten de zeventiend'eeuwse singels, nieuwe wijken worden gebouwd. De grond- en huizenspeculanten sloegen aan het bouwen, zonder een doordacht uitbreidingsplan, en het gemeentebestuur bekommerde zich al evenmin om een harmonische aansluiting bij het bestaande. Geestloos, onverschillig voor wat men ging vernielen, werden de doodse straten in elkaar gemetseld en getimmerd van de buurt die door de bevolking, zeker niet uit eerbied, de Pijp werd genoemd en officieel YY heette. Behalve de weilanden hadden daar ook rustige en rustieke buitenverblijfjes gelegen, herbergen en pleziertuinen voor boeren en burgers. De sinds lang gestorven schilders, wier namen werden misbruikt om de grauwe huizenreeksen van elkaar te onderscheiden, konden er niets tegen doen. Frans Hals moest als eerste, in 1872, zijn naam afstaan. Een jaar later Ferdinand Bol. Van 1880 zijn de Hemony- en de Van Woustraat. De Ceintuurbaan, in '81 gemaakt, was voorlopig de grens.

Ik waagde opnieuw een interruptie en vroeg of niet enigen van de toenmaals jonge letterkundigen in die Pijp-straten hadden gewoond?

— Ja, antwoordde Fokkens, — waarschijnlijk omdat het er niet al te duur was. Ik herinner me dat Willem Kloos in de Hemony en de Govert Flinck woonde en met Hein Boeken samen in de Jan Steenstraat. Charles van Deventer, de scheikundige en filosoof, met Frans Erens in de Hemony en later in de Jacob van Campen, waar Witsen en Diepenbrock bij ze kwamen musiceren. Zelfs Jan Veth heeft in de Hemony gewoond, een verdieping onder Van Deventer. Als arme jongens voelden ze zich daar niet zo vreemd. Ken je die schets van Erens, die hij *Pijp* noemde en in de *Nieuwe Gids* publiceerde, later in zijn *Dansen en Rhytmen?*

De heer Fokkens liep weer naar zijn boekenkast en trok het deeltje met de omslag-krabbel van Isaäc Israëls tevoorschijn. Intussen praatte hij door:

— En ken je, maar dat is van later jaren, van '97 en '98, die *Snarenpijperijen* uit *De Kroniek?*

Mijn verklaring dat een-en-ander mij bekend was, stelde hem, geloof ik, teleur. Hij onthaalde mij tenminste niet op een voorlezing. Maar nu ik mijn oude notities orden, voeg ik ter illustratie van zijn college een paar fragmenten hierbij, die indrukken uit die tijd weergeven. Frans Erens schreef:

„De straten recht, eentonig recht, de straten met de roze brikken. De huizen allen even hoog; de straten strak, geen boog. De ramen en vensters allen egaal, achter elkander horizontaal, in het verschiet korter bij elkander schijnend. Als bekken van loerende dieren hangen de hengelende hijschbalken van boven uit de zolders voorover, allen naast elkander, van alle huizen naast elkander. In het einde van de straat de lucht beneveld, als mistig door de stof uit de ontelbare ramen.

„Altijd maar hetzelfde: de eene is een nette straat. De andere minder net."

Op dit laatste gaat de schets uitvoeriger en levendig door en eindigt dan:

„Orgels draaien, kinderen springen, meestal meisjes, trappend plechtig met de magere beentjes onder de armoedige korte rokjes. Studenten zingen, jufjes loopen vlug en haastig op weg naar de winkels in de oude stad, zelfgenoegzaam schuddend met de wassende dijtjes, want zij zullen volgens afspraak dezen avond druk gaan vrijen. Venters roepen, deuren klappen, ramen schuiven, bedelaars zingen geweldig tegen al die roze brikken. Vrouwen zitten aan de ramen, mannen zitten aan de ramen, kijken altijd door op straat, zien dan dezen heer voorbijgaan en dan den anderen, zitten vele uren lang, om wat zij zien te vertellen straks aan nette commensalen."

De Snarenpijper in P. L. Taks *Kroniek* berichtte aldus:

„Dagmeiden houdt iedere juffrouw in de Pijp, die 't eenigszins doen kan. Tot een „volslagen meid" geraakt daar de zeer Burgerlijke Welstand maar zelden en de huizen zijn er ook niet op ingericht. Er is geen ruimte in de keukentjes en geen ruimte om te slapen

voor een volwassen mensch méér. Een „dag-kind" heeft zoo geen bepaalde plaats noodig. Die is er voor om intellectueel en lichamelijk geknauwd en gedrongen en afgejakkerd te worden door de juffrouw in het „huis" en van één en twee en drie hoog, door alle juffrouwen op alle hoogten kortom — die zelf zoveel moeten „opeten" van de commensalen . . .

„ . . . Zoo gaan de gedachten zorgelijk om, de gedachten die eigenlijk altijd zorg zijn, zorg om den man, die geen werk heeft, of ziek ligt, of om de voorkamer, die nou al drie maanden leeg staat, of om d'r zoon die onder dienst moet en nou juist bij zoo'n besten baas is, of . . . om iets anders van de legio redenen tot zorg en smart, die er zijn in de Pijp.

„Want, lieve vrienden! gij die deftiger buurten bewoont, al wekt de klank Pijp in u voornamelijk de gedachten aan veel gepoederde Ondeugd, toch huizen daar meest, en drukken er zwaarst, en maken als een geestesatmosfeer van vaalheid in de huizen, het zure Fatsoen en de bleeke Zorg. Deze, en nauwelijks iets anders, bevindt men warend in de schemerdoffe suffing der kamers, op de koolriekende duistere trappen, in de egale grauwheid der leeflooze straten.

„Niet veel anders . . . wat ook de heetgebakerde wereld denkt."

Fokkens had een deel van *De Kroniek* van de onderste plank getroffen, klopte er eens op, maar liet het dikke boek gesloten. Hij babbelde intussen door:

— Ja, die Pijp was erg, maar veel erger zijn de straten achter het Concertgebouw! De stad breidde zich aan alle kanten uit. Sinds 1875 groeide achter de Weesperzijde een nieuwe buurt, die later het Oosterparkkwartier werd genoemd naar het park dat er in '87 werd aangelegd. Een van de eerste huizen was dat waar Willem Witsen zou komen te wonen. Het stond er toen de grond van het park nog een wildernis en niet door een hek van de straat gescheiden was.

Mijn gastheer legde een paar portefeuilles op de tafel. Hij vervulde daarmee een nog onuitgesproken wens van mijn kant. Want het bleek zijn topografische verzameling te zijn: er kwamen 17d'eeuwse en 18-

d'eeuwse prenten tevoorschijn en ook 19d'eeuwse tekeningen. Zij toonden ons de verdwenen poorten en gedempte burgwallen, gesloopt Stadhuis en Beurs, nog landelijk begroeide IJ- en Amsteloevers, buitenverblijven met statige lanen, oude straatjes met harmonische verhoudingen in de architectuur, met luifels, loodruitjes, uithangborden en stoepbanken.

Terwijl nu foto's volgden van de nieuwe toestand, van de laat-19d'eeuwse uitbreidingen langs de Buitensingel, ontviel mij opeens de vraag hoe het toen met de welvaart van het Amsterdamse volk was gesteld. De heer Fokkens keek bedenkelijk en zei:

— Ja, of toename van bevolking en vergroting aan stadsgebied altijd tekenen zijn van welvaart en geluk, dat is een andere zaak . . . In 't midden van de 19de eeuw moest nog een derde van de Amsterdammers worden bedeeld. Een typograaf verdiende in 1886 een weekloon van zes gulden. Omstreeks '70 een sigarenmaker zeven gulden. En voor huishuur, aardappelen en brood was ongeveer vijf gulden nodig. Allleen de diamantslijpers hadden 't beter, vooral na '70, toen de Kaapse diamant op de markt kwam en er weeklonen waren van honderd-dertig gulden. Maar vijf jaar later daalden ze weer. Uit die tijd dateert de aaneensluiting van de arbeiders in vakverenigingen: typografen, timmerlui, schildersgezellen, metselaars, al was 't nog in de vorm van steunfondsen bij ziekte en begrafenis. Eerst in '72 werd het verbod van coalitie van arbeiders opgeheven! Dit was ook de tijd dat we meer en meer van het socialisme gingen horen. In '78 werd de eerste sociaal-democratische vereniging gesticht, met nog weinig leden, die in koffiehuizen aan Damrak of Warmoesstraat vergaderden. Op 1 maart '79 verscheen het nieuwe blad *Recht voor Allen,* onder redactie van F. Domela Nieuwenhuis, de vereerde profeet voor de grote massa. Toch was er wel allerlei vooruitgang te zien! Door particulier initiatief waren er enige vernieuwingen in de stad gekomen: de vuil-opruiming, de duinwater-voorziening, de Bell-telefoon van '80. Steigers en grote aanlegkaden waren in 't oostelijk deel van het IJ gemaakt voor de nieuwe stoomvaartmaatschap-

pijen, en ruime havens voor hout en petroleum in het westen. Amsterdam werd de wereldmarkt voor koffie, thee, tabak, rubber en zoveel anders. Maar dit alles gaf nog niet veel verbetering voor de arbeidersklasse die onder werkloosheid te lijden had. Vooral in de winters van 1884, '85 en '86 trokken de werklozen bij duizenden langs de voorname grachten. Zo nu en dan waren er relletjes en vechtpartijen met de politie. Van het paling-oproer in augustus '86 heb je zeker wel gehoord? De liberale burgerij zat er nog al over in onrust!

Fokkens was even in gepeins, als kwamen er allerlei herinneringsbeelden in hem op. Toen hernam hij:

— Die liberalen hadden toen al een en ander gedaan voor het volksonderwijs. In 1860 was de eerste openbare school gebouwd. Maar behalve een toenemend aantal hiervan kreeg de stad ook middelbare scholen: in het oude huis van Cooymans aan de Keizersgracht, tegenover de Westerkerk, werd in '63 de eerste hogere burgerschool ingericht, en tien jaar later, op dezelfde gracht, in het Huis met de Hoofden, de eerste handelsschool van Amsterdam en van Nederland. De oude Latijnse school werd veranderd in een gymnasium, dat in '86 zijn verblijf kreeg in het grote gebouw aan de Weteringschans. Je ziet dat '86 een belangrijk jaar is! . . En voor het hoger onderwijs was ook gezorgd. Het Athenaeum Illustre, dat na twee eeuwen nog altijd huisde in de oude Agnietenkapel, kreeg in 1864 een ruimer huisvesting in 't gebouw van de tegenwoordige Universiteitsbibliotheek en bij de wet op het Hoger Onderwijs van '76 de rechten van een Nederlandse Universiteit. In '80 verhuisde ze naar de lokalen bij de Oudemanhuispoort. Toen het Athenaeum de Agnietenkapel had ontruimd trok daar een lagere school in. De kapel was toen een sombere holle ruimte, waar alle klassen bij elkaar zaten, heel gezellig, maar minder geschikt. Later is die school verplaatst naar een nieuw gebouw aan 't eind van de Reguliersgracht. In de ruimte die nu dienst doet als Aula van de Universiteit moet toen ook een school zijn geweest. Met glazen schotten waren er vier leslokalen gemaakt. Daar is Willem

Kloos op school geweest, tegelijk met Aegidius Timmerman. Heel anders was de particuliere katholieke school, het St-Joseph Instituut op de Oudezijds Achterburgwal, niet ver van het Oudekerksplein, onder directie van de heer Kuntz, waar het zoontje van prof. Alberdingk Thijm zo'n plezier heeft beleefd, namelijk Karel, die later Lodewijk van Deyssel werd. Als hij ooit nog eens gedenkschriften te boek stelt, zal hij daar wel van vertellen! Het moet er een ware Dickens-school zijn geweest . . . Ze was op zolder en daardoor alleen al het toppunt van vermakelijkheid. De meesters waren meneer Kuntz zelf en een achttienjarige weesjongen. Maar van 't allerminste soort was het bewaarschooltje dat Eduard Karsen met zijn tweeling-broertje heeft bezocht, in de Bloedstraat, waar een oude juffrouw en een mager meisje de kinderen bezig hielden in een groot kaal vertrek, met het uitzicht op een vieze sloot. Later kwamen ze op een lagere school aan de Boommarkt, dicht bij de Roskamsteeg. De lessen begonnen met gebed en psalmzingen, geleid door de oude bovenmeester. Een sterke evolutie sinds de school van meester Pennewip was er blijkbaar niet.

Fokkens liet mij prentjes zien van zo'n school en ook van de Boommarkt, die een deel was van de Nieuwezijds Voorburgwal. Toen er ook een gravure kwam die de oude Stadsteken-Academie voorstelde, begon hij daarover te vertellen.

— Dit is ook onderwijs, maar in de kunst. Van 1708 af had er een Stads-Teeken-Academie bestaan, die werkte in dit lokaal boven de Leidse poort. Zij had, behalve afgietsels van antieke beelden, ook kostbare collecties ten geschenke gekregen. In 1798, met de Constitutie, werd ze, evenals alle gillden en broederschappen, ontbonden verklaard; maar onder het Koninkrijk herleefde ze als Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten. Ze kreeg een plaats op de bovenverdieping van de oude Beurs op de Vijgendam en later in het Oudemannen- en vrouwengasthuis. In mei '70 eindelijk werd er bij een wet de Rijksacademie van Beeldende Kunsten opgericht. De gemeente stelde een

stuk grond aan de Stadhouderskade beschikbaar en liet er het grote grauwe en vrij kil uitziende gebouw optrekken, dat het Rijk in huur kreeg. U hebt 't misschien wel eens gezien? Niet? Enfin, in 1875 werd het in gebruik genomen. B. de Poorter was de eerste directeur en August Allebé de tweede. Veel schilders, tijdgenoten en vrienden van de Tachtigers, hebben daar korter of langer gewerkt. Geboren Amsterdammers waren Haverman, Van der Valk, Karsen en Witsen. Uit Renkum was P. Meiners afkomstig; uit Haarlem Jacobus van Looy. Die was, wat leeftijd betreft, de oudste van allen. Uit Rotterdam kwam Breitner; uit Den Haag Suzanna Robertson en uit Dordrecht Jan Veth, de jongste van allemaal. Ook Johan Braakensiek die later als tekenaar voor de *Groene Amsterdammer* en als illustrator zo populair is geworden, bezocht toen de Academie. Hij behoorde in 1880 met Karsen, Toorop, Van Looy, Van der Valk en Witsen tot de oprichters van de club „Sint Lucas". Jan Veth kwam er 't volgend jaar bij en werd al spoedig secretaris. Meestal vergaderden die jonge artiesten in de theekoepel „Amstelhoek", die bij het koffiehuis „De Berebijt" behoorde en aan de hoek van Amstel en Stadhouderskade stond op een grasveld, door een sloot gescheiden van de weg. Uit die leerlingenclub ontwikkelde zich omstreeks '87 het welbekende schilldersgenootschap „Sint Lucas". Maar al lang van tevoren bestond er een vereniging van beeldende kunstenaars: de Maatschappij „Arti et Amicitiae" die door de architect Tetar van Elven, de graveur Taurell en de schillder Kruseman gesticht was, na een gesprek in de tuin van het Zoologisch Genootschap „Natura Artis Magistra", toen dit in 1839 feest vierde bij zijn inwijding. In '55 werd het tentoonstellings- en sociëteitsgebouw aan het Rokin geopend. Ook beeldhouwers behoorden tot de leden en exposeerden er; maar de Nederlandse beeldhouwkunst lag toen nog in de wieg. Misschien zal ze in de twintigste eeuw opgegroeid zijn? Wie waren er toen? Laat eens zien: Stracké, die hoogleraar aan de Rijksacademie was; Leenhoff, zijn opvolger, bekend door zijn standbeeld van Thorbecke; Bart van Hove, die Leenhoff op-

volgde; Teixeira de Mattos, die de borstbeelden maakte van Alberdingk Thijm en Cuypers . . . De overheid was zo langzamerhand ook meer belang gaan stellen in de kunst. 't Werd wel tijd! Denk eens aan, jongeman, dat nog in 1850 de verzameling van koning Willem II voor een prikje naar 't buitenland verkocht werd! Daar waren stukken bij van Velasquez, Rafaël, Titiaan, Leonardo, Holbein, Van Eyck, Memlinck, Jan Steen, en eventies acht Rembrandts. Ik noem maar enkele namen. Er waren meer dan driehonderd tekeningen van de grootste meesters . . . En vier jaar later was door de krenterigheid van het stadsbestuur de verzameling Van der Hoop ook bijna verloren gegaan! Die is nog gered, maar door de burgerij! Toch had Potgieter niet vergeefs over een Rijksmuseum geschreven. In 1876 werd de bouw ervan door Cuypers begonnen en in '85 werd het plechtig ingewijd. Tien jaar later werd het Stedelijk Museum geopend, bouwwerk van A. W. Weissman. En dan hebben we nog door legaten de musea Fodor en Willet-Holthuysen!

Al pratend bladerde mijnheer Fokkens in zijn oude plaatjes. Er waren er bij van muziekherbergen en schouwburgzaaltjes.

— Kijk eens, zei hij, — misschien hielden en houden de Amsterdammers nog meer van muziek en toneel dan van schilderkunst. We hadden vooreerst de minder deftige gelegenheden, waar nu eens muziek gemaakt, dan weer toneel gespeeld werd, zoals Frascati in de Nes. Daar liet Jan Eduard Stumpff zelfs goede muziek horen, eer hij verhuisde naar de Parkzaal in de Plantage. In die Parkzaal zaten de bezoekers om vierkante mahoniehouten tafels.. Want er werd ook geborreld en gerookt. Ik heb er heel wat beroemde zangeressen gehoord: Jenny Lind, Marie von Marra, Rosa de Vries, de beide Patti's. En beroemde pianisten: Liszt, Rubinstein, Sofie Menter, en even beroemde violisten: Joachim, Laub, Wieniawski. Beroemde dirigenten dirigeerden: Max Bruch, Gade en ook Johannes Verhulst. In het buitenland befaamd geworden opera's werden daar gehoord en gezien. Ook de Amsterdamse afdeling van de „Maatschappij tot Bevordering der Toon-

kunst" gaf er haar concerten. Overdag werd serieuze muziek uitgevoerd; na de pauze was 't van iets luchtiger soort. 's Zomeravonds, als er uitvoering in de tuin was brandden er onder het hoge geboomte duizenden gasvlammetjes en de mannen dronken hun Beiers bier en rookten sigaren. De kapel van Johan M. Coenen speelde in 't Paleis voor Volksvlijt ook voor rondwandelende, consumerende, pratende en elkaar bekijkende bezoekers. Het publiek leefde, ondanks die conversatie, innig met de muziek mee; want ze trapten de maat of neurieden en floten de melodie. Maar op de donderdag-avonden waren er ingetogener mensen en dan werd er ook meer werk gemaakt van de programma's. Deftiger, stijfdeftig zelfs, was de muziekzaal van „Felix Meritis", die al uit 1788 dateerde. Daar was dinsdagsavonds concert en dan wachtte er een lange rij equipages langs de Keizersgracht. Van Bree, Coenen, Verhulst en Röntgen waren er achtereenvolgens dirigent. Tenslotte opende in 1888 het Concertgebouw. Aan de architectuur ervan zullen we maar geen woorden verspillen . . . Maar in de muziekwereld was wel verbetering gekomen. Na Sweelinck en de oude volksliederen had de muzikale productie in ons vaderland stilgestaan. In Amsterdam werkten in de negentiende eeuw veel Duitse musici; de invloed van over de grens was overheersend. Toch had er al een Koninklijke Muziekschool bestaan, die opgevolgd werd door de muziekschool van Toonkunst. In '84 werd het Conservatorium gesticht. 't Is merkwaardig dat in '80 ook voor de muziek de vernieuwing begint! Onder leiding van Verhulst had toen, vanwege Toonkunst, de uitvoering plaats van de vierde symfonie van Beethoven. Tien jaar later verscheen Lamoureux in Holland; de Duitse invloed was al verminderd; de Franse begon. In '94 dirigeerde Richard Hol „Les Béatitudes". Behalve Verhulst was ook door zijn persoonlijkheid Daniël de Lange van betekenis voor de muzikale evolutie in Nederland en in Amsterdam in 't bijzonder. In '82 voerde hij, bij het eerste lustrum van de Universiteit, Berlioz' „Damnation de Faust" uit. De feestmars in die dagen was van de twintigjarige student Alphons Diepen-

brock. Met zijn a-cappella-koor liet De Lange Russische en Franse muziek horen. En met zijn Liederenboek deed hij ook een groter publiek begrijpen, dat er voortreffelijke Hollandse volksliedèren bestonden. En verder kon hij als directeur van het Conservatorium en als secretaris van Toonkunst zijn invloed laten gelden. Een andere belangrijke gebeurtenis was de oprichting van de Wagnervereniging, op initiatief van Henri Viotta, die in 1885 het eerste concert gaf. Maar dat betrof nog allemaal het werk van anderen. In stilte werden eigen scheppingen voorbereid. Diepenbrock gaf in dat zelfde jaar enige balladen op teksten van Uhland, Goethe en Heine, en componeerde ook nog bij gedichten van Van Eeden, Perk en Verwey. Palestrina en de andere 16d'eeuwse musici, later Wagner, hadden sterke invloed op hem. Hij was acht jaar jonger dan Bernard Zweers, die te Leipzig had gestudeerd en in '81 was teruggekeerd in Amsterdam. Hij schreef toen zijn symfonie „Aan mijn Vaderland", die door Willem Kes in 1890 in het Concertgebouw werd uitgevoerd. Hij en Diepenbrock hebben beiden de Reyen van de *Gysbreght van Aemstel* op muziek gezet.

Ik zat intussen nog met enige genoeglijke prentjes in mijn handen, voorstellend het intérieur van Frascati, van Duport, ook in de Nes, van de Salon van Grader aan de Schans, van de Ooyevaar op de Jodenbreestraat, en ik zag al tekeningen liggen van de verbrande Stadsschouwburg. De heer Fokkens scheen te bemerken dat die dingetjes mij nog-al interesseerden en vroeg:

— Trekt je dat meer aan? Nou, de Amsterdammers waren van oudsher ook enorme liefhebbers van alles wat met het toneel, al of niet serieus, in verband staat. De traditie uit de 17de eeuw zette zich voort, onder de Franse bezetting door, naar de 19de. Ik noemde straks al Frascati . . . Dat was oorspronkelijk een Italiaans koffiehuis. In het theatertje werd de première gegeven van Multatuli's *Vorstenschool,* in tegenwoordigheid van de auteur. De eigenaars, Prot en zoon, verhuisden later naar de Schouwburg Frascati in de Plantage. Verder was er in de Nes de Salon van Duport. En op

de Jodenbreestraat bij de Nieuwmarkt het lokaal De Ooyevaar, eerst wijnpakhuis, toen muziek- en danszaal, tenslotte toneelzaal waar de zwaarste stukken werden vertoond voor schippers en ander jongvolk. De kleedkamer was tegelijk keuken, of omgekeerd. Jan Albregt en Frits Bouwmeester traden er op. In de pauze gingen stoelen en banken opzij en werd er gedanst . . . Een rangetje hoger was de Salon van Grader op de Schans, tegenover de plaats waar later het Rijksmuseum kwam te staan. Ook daar gingen ze dansen, maar pas na afloop van de voorstelling. Er speelden beroepsacteurs zoals De Jong en Mevrouw Ellenberger in *De Schipbreuk der Medusa,* met beweeglijk golfgespeel en een echt vlot, — *De Amsterdamse Jongen* of *Het buskruitverraad,* — en *Robert de Struikrover;* maar ook liefhebbers uit de handwerksstand. Nog een rang deftiger, of minder on-deftig, was de schouwburg van Jan Gras in de Elandstraat, waar Morin en Judels speelden. Maar in die Salon van Grader werkte ook mevrouw Théo Frenkel-Bouwmeester. Zij had op haar zesde jaar te Rotterdam al toneelgespeeld met Suze Sablairolles en Morin. En in september '66 kwam Judels in de Salon . . . Louis Bouwmeester, Ed. Bamberg, de dames Korlaar en Bruin-Sablairolles bespeelden een klein zaaltje in „Diligentia" in de Kalverstraat. Maar omdat ze hun kosten er niet uithaalden, trokken ze het land door. Ook Frenkel, die orkest-directeur was. Maar in '72 keerden ze allemaal naar Amsterdam terug. Louis verenigde zich met Judels, in de Salon des Variétés in de Amstelstraat. Ze speelden elke week een nieuw stuk, desnoods de ergste draken en reisden 's zomers de kermissen af. Later ging Louis Bouwmeester spelen op „Het Plein", dat is bij de Koninklijke Vereeniging „Het Nederlandsch Tooneel", die in '76 was gesticht. Mevrouw Théo bleef in de Salon des Variétés. In de Amstelstraat stond het Grand Théâtre van de familie Van Lier, bezocht door Prof. Alberdingk Thijm en zijn twintigjarige zoon, Lodewijk van Deyssel. Zij schreven critieken, Frank van der Goes trouwens ook, waar mevrouw Bouwmeester wel dankbaar voor schijnt te zijn geweest. Zij speelde daar in *Dorp en*

Stad, Frou Frou, De Prinses van Bagdad, Fedora, Margaretha Gauthier. Drie jaren bleef ze er en ging toen naar de Koninklijke Vereeniging op het Leidse plein. En dat was óók al in het veel genoemde jaar '85. Het volgend jaar schilderde Breitner haar in de rol van Francillon, dat grote prachtige portret ten voeten uit.

Fokkens schoof mij nu enige prentjes van het Leidse plein toe en vervolgde:

— En nu heb ik je niet eens Veltman genoemd en zo veel anderen! Maar als je van toneel en toneelspelers wat meer wilt weten, lees dan de *Toneel-Herinneringen* van Dr. Mendes da Costa maar eens! Die was op de hoogte! . . . Wat zag dat Plein er in mijn jeugd anders uit dan nu! Op de hoek van de Weteringschans stonden de schuren en stallen van 't Café du Théâtre en bij de Lijnbaansgracht, dicht bij de toneeldeur van de Schouwburg, het koffiehuis De Drie Kolommen, beide druk bezocht door acteurs en muzikanten. De 18-d'eeuwse houten schouwburg brandde op 20 februari '90 af. Ik heb het nog zien roken! . . . Een nieuw gebouw van steen, door architect Springer, verrees er toen, minder vervelend dan 't Concertgebouw, maar ook een zonderling product van bouwkunst. Daar heerste toen oppermachtig de Koninklijke Vereeniging. In de buurt van het Leidse plein, in de dwarsstraten, woonden veel acteurs en actrices, zoals P. A. Mooien, de bekende hoofdregisseur W. A. de Leur en mevrouw Kleine-Gartman. De huizen waren in die straten toen niet zo vervallen als nu. Op de bovenkamertjes huisden meisjes van het ballet; in de winkeltjes uitdragers van komedie-kleren; verder suppoosten en ander personeel van de schouwburg. Ja, die ouwe toneelrotten waren van een apart ras! Als je in 't boek van Mendes hun stambomen ziet, ga je dat geloven. Ze hadden het spelen in hun bloed en leerden thuis de techniek van hun vak, terwijl ze nauwelijks konden lopen of praten. Precies als met de schilders. Ik weet niet of 't er met al die scholen beter op wordt . . . Toneel-onderwijs kunnen ze nu sinds 1874 ook krijgen, toen het Nederlandsch Tooneelverbond, zelf pas vier jaar oud, de Toneelschool stichtte, eerst op de Prinsengracht en in

'78 aan de Marnixstraat, in een gebouwtje even grauw en even weinig inspirerend als de even oude Rijksakademie aan de Stadhouderskade.

De heer Fokkens zuchtte en nam een versterkend slokje. Ik volgde zijn voorbeeld.

— De architectuur, ging hij voort, — ook wel Schone Bouwkunst genoemd, was wel jammerlijk in die jaren. Hoe konden de kunsten bloeien binnen de muren van bouwwerken, die zelf zo schaamteloos zondigden tegen de eerste beginselen van wat schoonheid is! . . . Vreemd, is 't niet? Het scheen de jonge generatie van kunstenaars, zo omstreeks 1880, niet te hinderen en niet hun inspiratie te verstoren. Ze waren allen geboren in die jaren van voortdurende verandering in en om Amsterdam, vóór en na '60: Perk, Breitner, Hofker, Kloos, Karsen, Erens, Isaäc Israëls, Boeken, Van Looy, Van Deyssel, Verwey, Witsen, Van der Valk, Der Kinderen, Diepenbrock, Van Deventer; heel een reeks van belangrijke namen; ik geef er geen volgorde aan en vergeet er nog wat . . . Maar zij hadden ook hun voorgangers, hun wegbereiders gehad, zowel de schilders als de schrijvers. Niemand komt zomaar als een origineel genie uit de lucht vallen. In Amsterdam en elders in 't land hadden gewerkt wat men noemt de schilders van de Romantische school. Er waren landschap- en stadsgezichten-schilders bij, historie- en genre-schilders. Ze hadden allemaal dat eigenaardige gemeen, dat Romantiek heet en dat niemand precies omschrijven kan. Gelukkig maar! Ze keken ook met bewondering terug naar hun grote meesters in de 17de eeuw, en vooral in landschap en stadsgezicht hebben sommigen zich zulke leermeesters waardig getoond. Laat ik er een enkele noemen, een Amsterdammer, die een jaar of tien geleden op hoge leeftijd gestorven is: Kaspar Karsen, een van de voortreffelijkste, misschien wel de beste en fijnst-gevoelige, onder de schilders van stadsgezichten in het midden van de vorige eeuw. Hij beheerste volkomen de techniek, die hij geleerd had van George Pieter Westenberg, in wien de vakkundige traditie uit de 18de eeuw nog voortleefde . . .

Het verslag van mijn bezoek aan de heer Fokkens eindigde hier. Ik hoop dat hij zich niet te vaak vergist heeft en dat het verhaal van zulk een oog-getuige nog enige waarde moge hebben in onze tijd, nu er zoveel dikke en dunne boeken verschenen zijn en verschijnen, die Amsterdam in wording, historie en heden beschrijven. Verschillende van die werken (Brugmans, Weissman, Boekman, Martin Kalff, Rössing, enz.) en ook gedenkschriften als die van L. van Deyssel, Frans Erens en Aeg. W. Timmerman heb ik er op nageslagen; maar ik moet verklaren dat hun mededelingen aardig kloppen met die van de oude heer Fokkens (hij zou nu omtrent 107 jaar zijn geweest). Ik herinner mij niet of hij verder nog veel verteld heeft over die kunstenaars, allen omstreeks twintig jaar jonger dan hij, wier werken hij wel gevolgd had, maar die hem toch vaak vreemd moeten zijn gebleven. Ik weet alleen nog dat mijn afscheid zeer hartelijk en dankbaar was. Toen een paar jaar na mijn bezoek ook de Heilige Stede tegenover zijn woning een stoffige puinhoop werd, is Fokkens inderdaad verhuisd en helaas voor goed. Nu, na ruim veertig jaren, zal ik zijn overzicht op mijne wijze trachten voort te zetten.

De romantische schilders, over wie mijn gastheer had gesproken, worden ongetwijfeld in de laatste jaren ruimer gewaardeerd en begrepen. Ook wie na hen kwamen en de wereld niet meer zagen in een sfeer van vredige mijmering, niet meer de kerken en oude buurtjes schilderden in bewondering voor het schone bouwwerk, ook die lateren zijn al weer historie geworden. De Haagse impressionisten, als wier voorlopers J. B. Jongkind en Willem Roelofs worden beschouwd, zagen de wereld niet langer in romantisch genieten van het verleden. De sfeer werd geheel anders. De zware wolkenluchten van Jacob Maris, boven molens en dorpswoningen, boven steden en kerken, doen de latere beschouwer wel eens denken: was er in de kunstenaar een onbewust gevoel van dreigende ondergang? Want wat is er van de wereld van zijn tijd overgebleven? Van de molens, van de dorpshuisjes, de harmonisch-schone stadsgezichten al even weinig als van de hele maat-

schappij van toenmaals! . . . En dan, zij zagen de stad als een deel van het landschap en schilderden het stadsgezicht als een landschap. Men denkt niet meer aan bruggen, schepen, huizen, waar mensen wonen en zich bewegen. Alleen licht en schaduw, kleur en sfeer hebben de schilder getroffen. Gezichtsindrukken overheersen geheel en de geringste overpeinzing van het mensenbestaan is er vreemd aan.

Maar ook dit licht- en kleur-impressionisme onderging een groei. Nogmaals veranderde de atmosfeer waarin de wereld werd gezien en ervaren. Toen Isaäc Israëls in 1885 en Breitner in '86 Amsterdam als woonplaats hadden verkozen, ontstond daar, in de zich snel uitbreidende hoofdstad, een vernieuwd impressionisme. Niet het landschap alleen, noch de stad of het dorp als landschapselement, maar de stad met haar bewoners, de huizen als deel van het mensenbestaan, en ook de mensen als stukken natuur tussen de huizen, gaven hun indrukken aan de schilders, die ze elk naar eigen aard en op eigen wijze verwerkten. Behalve Breitner en Isaäc Israëls rekent men gewoonlijk ook Suze Robertson, Karsen, De Zwart, Van Looy, Van der Valk, Verster en Witsen tot deze Amsterdamse groep van „impressionisten", wat niet zeggen wil dat zij allen geboren Amsterdammers, noch dat zij persoonlijkheden van dezelfde geaardheid waren, zelfs niet dat zij allen, tenminste in elk van hun werken, impressionisten genoemd kunnen worden. Dit laatste hangt af van de elasticiteit der definitie.

Suze Robertson was leerlinge geweest aan de Rijksakademie, zoals de heer Fokkens mij al had medegedeeld, maar in het z.g. „Stamboek", waar iedere leerling werd ingeschreven en bij ieder korte aantekeningen staan betreffende begaafdheid, ijver en vorderingen, leest men achter haar naam: „1882/83, Schilderklasse, uitmuntend voor hetgeen zij in de natuur wil zien, is begaafd, doch van zeer eigenzinnige natuur." — Dit kan niet anders dan grote lof betekenen, als men denkt aan het sterk persoonlijke werk dezer kunstenares. Zij vestigde zich al spoedig in Den Haag. — Bij G. H. Breitner staat: „1886/87. Logekwekeling;

was als reeds gevormd kunstenaar, aan de Academie geheel misplaatst." — Dit scheen de geniale dertigjarige zelf ook te hebben beseft; hij verscheen zelden meer in het sombere gebouw en verdween spoedig naar een ander deel der stad.

Tussen de jaren 1878 en '85 studeerden verscheidene jonge kunstenaars aan de Akademie, die later vriendschappelijk met elkaar bleven omgaan en wier namen een grote klank hebben gekregen: Meiners, Haverman, Voerman, Toorop, die geen Amsterdammers bleven; Karsen, Witsen en Van der Valk, die in nauwer verband met de stad stonden; Van Looy die in litteratuur en in schilderkunst beelden van Amsterdam heeft gegeven; Der Kinderen en Veth die er later terug kwamen en er thuis waren.

Breitner kon men in de schemering door het oude gedeelte zien dwalen, het hoofd wat scheef gebogen naar de schouder. Liep hij te dromen, gespannen te kijken, de indrukken van de vallende avond en de oplichtende gaslantaarns te ondergaan? Niemand van de schilders heeft zo als hij Amsterdam in zijn diepste wezen weergegeven, met zijn oude huizen en verzakte gevels, gewelfde bruggen, goor grachtenwater, sleperspaarden in de sneeuw en gearmde Jordaanmeiden. Isaäc Israëls deed het minder zwaar en fel. Zeker zou Rembrandt voor beide geniale kunstbroeders zijn muts hebben afgenomen. Want elke krabbel van Israëls leeft; elke lijn is vol beweging. Met zijn vriend Frans Erens zwierf hij, in 1885 en volgende jaren, de oude buurten door, van Muider- tot Haarlemmerpoort, over de Zeedijk, door de Warmoesstraat en langs de Burgwallen. Hij schilderde de vrouwen van de straat en de dansende meiden in de Zeedijk-kelders. „Bij Breitner en Isaäc Israëls zijn de mensen vol ondeugd en verdorvenheid. Zij hebben geen groot leed, maar zijn de sombere slaven van het genot," schreef Erens in zijn *Litteraire Wandelingen.*

Nog weer anders Willem Witsen in zijn aanschouwing van de stad waar hij geboren was, afstammeling van een door de burgemeesters Cornelis en Nicolaas Witsen beroemd geworden geslacht uit de 17de en 18de

eeuw. Ook hij doorzwierf de oude buurten langs Krom- en Rechtboomssloot, Oude en Kromme Waal, Nieuwmarkt, Oude Schans, Binnenkant, Uilenburg en Jodenhouttuinen, Montalbaans- en Scheierstoren. Hij gaf zijn indrukken weer in etsen, schilderijen en aquarellen. Soms, even, is er iets dat aan de nauwkeurige 18d'eeuwse topografische prenten of gewassen tekeningen doet denken, maar dan aan de zeer goede. Zijn indrukken werkten niet hevig als bij Breitner of plotseling als bij Isaäc Israëls; zij waren bezonkener en ook zijn het niet de bewoners der oude huizen, maar de stemmingen die, vaak bij grijs dooiweer, uit die reeksen gevels tot hem komen en hem beïnvloeden.

En nog weer van geheel andere geaardheid was Eduard Karsen, ook een geboren Amsterdammer, zoon van Kaspar, de schilder der romantische zonnige kerkpleintjes en waterkanten. Zijn stemmingen zijn mijmeringen geworden, als hij — niet in Amsterdam alleen — oude huisjes, hofjes, grijze avonden schilderde. Misschien hebben, zonder dat hij het zich bewust was, de zogenaamde groei en welvaart waardoor schone oude dingen verdwenen en afzichtelijke nieuwe verrezen, hem, naar de aard die hij had, doen dromen in herfst en schemering. In al zijn werk is een sfeer van vergaan, verkwijnen en stille droefheid. Op treffende wijze heeft A. M. Hammacher Karsens persoonlijkheid en werk beschreven in zijn laatste boek: *Eduard Karsen en zijn vader Kaspar* (1947).

Tegelijk met deze vernieuwing in de schilderkunst ontstond de herleving der litteratuur. Jonge letterkundigen die elkaar vrij geregeld ontmoetten in het café van Willemsen op de Heiligeweg, in de Caves de France aan de Kalverstraat, of in de Poort van Cleve, richtten in '85 het tijdschrift *De Nieuwe Gids* op, waarvan de eerste aflevering in oktober verscheen, onder redactie van Willem Paap, Fred. van Eeden, F. van der Goes, Willem Kloos en Albert Verwey. Tot die kring van vrienden behoorden ook Hein Boeken, student in de klassieke letteren, de medicus A. Aletrino, de jurist Frans Erens, de chemicus Charles van Deventer, de schilders Jac. van Looy die al spoedig een zeer

groot schrijver zou blijken te zijn, Breitner, Jan Veth, Karsen, Van der Valk en Witsen. De drie laatsten schreven wel eens onder pseudoniemen over schilderkunst. Enigszins afgezonderd hield zich K. J. L. Alberdingk Thijm die reeds gepubliceerd had als Lodewijk van Deyssel. Zijn *Over Literatuur* (1886) en *Nieuw Holland* (1884) waren ontzaglijke gewelddaden tegen de oude opvattingen en de oude schrijvers. Veel dufs en vermolmds is onder zijn mokerslagen en onder de scherpe critiek van Kloos en Verwey in hun brochure *De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek* (1886) bezweken en weggebezemd. Eveneens was toenmaals van grote, meer opbouwende kracht de in meeslepend proza geschreven voorrede van Kloos bij de eerste uitgave van de gedichten van Jacques Perk in 1882.

Toen Busken Huet en mevrouw Bosboom-Toussaint in 1886 waren gestorven, werden zij in *De Nieuwe Gids* met eerbiedige genegenheid herdacht. Voor een gedeelte der jongeren was Huet de schrijver, wiens essays zij bij voorkeur lazen en wiens stijl de hunne beinvloed heeft; voor een ander gedeelte van de groep was Multatuli, die in '87 stierf, de grote voorganger. Potgieter, in '75 gestorven, werd om zijn *Florence* nog met een zeker ontzag genoemd; Vosmaer, die in '88 overleed, al veel minder. De nog in leven zijnde J. J. L. ten Kate, Hasebroek, Laurillard, Beets, en H. J. Schimmel bestonden nauwelijks meer voor het jonge geslacht. De Hagenaar Marcellus Emants stond afgezonderd van hen, maar hij werd ontzien en bewonderd, zoals later Hélène Swarth en ten dele ook Louis Couperus.

„De abstracties vallen en de dogma's zijn
Versmeten door de nieuwe jongelingen,
Die nog van ver den flauwen af-glans vingen
Van 't statig rijk der oude maatschappij'n.

Zij drinken 't leven en den purp'ren wijn
Der schoonheid, wijl zij hoog-op liedren zingen" . . .

Zo zong, of schreef, Hein Boeken in een van zijn oudste sonnetten. Zij dronken echter niet alleen de purperen wijn der schoonheid. In bodega's zaten zij rond de tonnetjes; in proeflokalen als Bols en Wijnand Fockinck stonden zij aan de schenkbank; in de grote voorkamer van Willem Witsens huis aan 't Oosterpark rustten zij in gemakkelijke fauteuils en praatten veel over de litteratuur, terwijl in de kring ook de bevriende schilders zaten en mede discuteerden. „*De Nieuwe Gids*" — zo schreef Frank van der Goes in zijn *Litteraire Herinneringen uit den Nieuwe-Gidstijd* (1931) — „was meer nog dan een bloeiend tijdschrift, hij was het orgaan van geheel een generatie in litteratuur, kunst, politiek en enkele vakken van wetenschap."

Het waren schone jaren, vol jonge geestdrift en grote verwachtingen, tussen 1885 en '93. Kloos heeft een aantal onsterfelijke sonnetten en epische fragmenten van sculpturale kracht geschreven. Van Deyssel bereikte in zijn romans en sensitief-impressionistisch proza uitersten, die in geen andere litteratuur benaderd zijn. Hij was een verschijning van volkomen geniale oorspronkelijkheid. Jan Hofker (Delang), wiens korte prozastukken verwant zijn aan Breitners sombere stads- en mens-aanschouwingen, is niet verder kunnen gaan, evenmin als Van Deyssel, in sensitieve ontleding. Zijn werk werd later verzameld in één enkel boekje: *Gedachten en Verbeeldingen* (1906). En evenzo Gorter als dichter, minder in de *Mei*, dan in zijn *Verzen*. Dit waren toppen en eindpunten waar de afgrond wachtte. Van Deyssel wendde zich af van zijn vroegere bewonderingen, schreef *Tot een Levensleer* (1895) en ging in oude en nieuwere mystici lezen. Gorter zocht inspiratie eerst bij Spinoza, dan bij Marx. Verwey had de *Nieuwe Gids* al eerder verlaten. En toen in 1894 het tijdschrift in stormen van antipathieën en in een vloed van scheld-sonnetten was ondergegaan, richtte hij met Van Deyssel 'n nieuwe periodiek op, het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*. Kloos en Boeken gingen een tweede reeks van *De Nieuwe Gids* redigeren. Arij Prins werkte intussen verder aan zijn sterkzintuigelijke schilderingen van de Middeleeuwen. In

de langzaam-voortslepende beschrijvingsverhalen van Aletrino bleef het mistroostig regenen. Maar Jacobus van Looy ontwikkelde zich van een prachtig en kleurig schrijvende schilder tot een werkelijk 17d'eeuwse grootheid als prozakunstenaar. Frans Erens wandelde rustig maar gestadig voort over andere wegen van de geest.

Onder de stromingen, in beweging gekomen naast het overrijpe individualisme van impressionistisch en sensitivistisch schilderen in woorden, vertoonde zich ook het socialisme, dat in die jaren sterk gegroeid was — in 1894 werd de S.D.A.P. gesticht — en in *De Nieuwe Gids* niet onbesproken gebleven. Individualistische, hoewel in de litteratuur onbarmhartig revolutionnaire naturen als Van Deyssel wilden er niet van weten: „Niemant meer met een wrat op zijn neus, en niemant die de hik heeft, — ik zóû je danken," schreef hij in de polemiek (1892) met zijn vriend F. van der Goes. Daarmee had voor hem deze grote internationale beweging afgedaan. Enige jaren later bleek de tegenstelling tussen hen die de rechtvaardigheid en onafwendbaarheid van maatschappelijke veranderingen inzagen en hen die daar blind en doof voor waren, nog duidelijker.

Op 1 januari 1895 verscheen het weekblad *De Kroniek* onder redactie van P. L. Tak, waaraan zowel vroegere Nieuwe-Gidsers als jongere kunstenaars medewerkten. Naar aanleiding van een der brieven van Marius Bauer (24 mei 1896), die te Moskou de kroningsfeesten van de jonge Czaar bijwoonde, schreef Tak in het volgende nummer een kort, als steeds uitnemend gestyleerd artikel over „deze kunstige, door eeuwen waarneming van de zwakheden des volks fijn georganiseerde toestel" van die feesten. Weer een week later kon men een heftig stuk lezen van Dr A. Diepenbrock, die in Taks mening niet anders zag dan de „leer van het verouderde materialisme" en zelf dacht te spreken namens de „weinigen die nog met liefde belijden de Schoonheid." — Cornelie Huygens en Fred. van Eeden protesteerden tegen Diepenbrocks artikel. Dr J. D. Bierens de Haan schreef een wijs en verzoe-

nend woord en nog enkele anderen, zelfs Jan Veth, Van Deyssel en Van der Goes mengden zich in deze ideeënstrijd, die zes weken duurde en te midden van welks vaak klankrijke woordenvloed vooral de artikelen van P. L. Tak zijn blijven staan als rustige monumenten van een redelijke overtuiging. Achteraf beschouwd is dit geestelijk toernooi een der intellectuële hoogtepunten geweest in het twaalfjarig leven van Taks voortreffelijke periodiek, die bij de dood van haar stichter, in 1907, ophield te bestaan.

De verandering in de geestesgesteldheid bleek ook uit Gorters *Kritiek op de litteraire beweging van 1880 in Holland,* aangevangen in *De Nieuwe Tijd* van 1897. De grote dichter trachtte de poëzie van Perk, Kloos, Verwey en van zich-zelf volgens de historisch-materialistische methode te verklaren als producten van de kleine Hollandse burgerij uit het laatst der 19de eeuw. Hiertegen verzette Hein Boeken zich in *De Nieuwe Gids* (nieuwe reeks) van september 1898. Gorters beschouwingen waren ongetwijfeld te dogmatisch; maar een verband tussen de snelle opkomst der Hollandse liberale bourgeoisie omstreeks 1870 en het hyper-individualistisch karakter van schilderkunst en litteratuur omstreeks '80-'90 is niet te ontkennen en o.a. door Frans Coenen in zijn *Studiën van de Tachtiger Beweging* (1924) helder aangetoond.

Ook in de schilderkunst hadden zich opzienbarende nieuwe verschijnselen voorgedaan. De Keuze-Tentoonstelling te Amsterdam in 1892 was een grote gebeurtenis. En in dat zelfde jaar exposeerden G. W. Dijsselhof, T. Nieuwenhuis en C. A. Lion Cachet hun fantasierijke nieuwe versieringskunst bij Van Wisselingh. Toorop, Bauer, Van Hoytema, Hart Nibbrig, Moulijn, Roland Holst deden van zich horen. Luminisme, symbolisme, mystiek werden druk besproken, vereerd of bespot. Zoals er tegen de uitersten in de litteratuur een reactie was gekomen, zo ook tegen het impressionisme dat zijn laatste, maar dan ook schoonste mogelijkheden had bereikt. Tegenover de individualistische kwam de gemeenschapskunst, de monumentale en versierende laten zich gelden. Het meest echt en zuiver, zonder bij-

smaak van mode of snobisme, was het werk van A. J. der Kinderen, die reeds in 1888 een geheel nieuwe verschijning was met zijn *Processie van het H. Sacrament van Mirakel,* die geweigerd werd voor de kerk van 't Begijnhof, waarvoor ze besteld en bestemd was, en eerst in 1929 daar is geplaatst. Als schilder van wandtaferelen en glas-in-lood-ramen en als boekversierder (o.a. Vondels *Gijsbreght* en de *Mis* van Diepenbrock) was Der Kinderen een leiding-gevend kunstenaar.

Nog ver in onze twintigste eeuw hebben de meesten der hierboven genoemde schilders en schrijvers geleefd en gewerkt. Nu van de grote Nieuwe-Gidsers nog slechts één enkele, 83-jarige, in leven is en van de schilders niemand meer, nu is die tijd wel volkomen tot verleden geworden. Hoe ver schijnt hij achter ons! Een fel en prachtig onweer heeft in de jaren 1885 tot '90 de vaderlandse atmosfeer gezuiverd. Maar men kan niet altijd leven onder onweer en bliksemlicht. Toen het voorbij was ademden velen op, bevrijd uit de benauwing van zinloze vooroordelen en holle rhetorica. En zij gingen hoopvol de nieuwe eeuw in, die nu ook al zo oud is . . .

Th. van Tijn

KINDERSPEL

Omdat het toch komkommertijd was in de binnenlandse politiek, is de Tweede Kamer van de Staten-Generaal van het Koninkrijk der Nederlanden wat aan het spelen geweest. Het spelletje, „kinderbijslaggie" genoemd, liep uit op ruzie en de spelleider, een jongen van Van Rooy, is daarom weggegaan. Om serieus te zijn: hij diende zijn ontslag in als minister van Sociale Zaken enz., „om redenen van persoonlijke aard, verband houdende met het verloop der besprekingen over het wetsontwerp algemene kinderbijslagverzekering".

Er zijn weinigen, die om het heengaan van Van Rooy een traan hebben gelaten, tenzij wat krokodillentranen in de trant van: politiek is een „hard bedrijf". Het is, zelfs in de zo windstille laagvlakte van de Nederlandse parlementaire politiek, nauwelijks een zuchtje geweest. Eigenlijk maakt het ontslag niets uit. Toen het kabinet-De Quay bijeengescharreld was, bestond er nog een vakature aan het Departement van Sociale Zaken. Men heeft die vakature in werkelijkheid laten bestaan, en slechts voor de leus Van Rooy als hoofd van dat Departement op de salarislijst gezet, om de schijn te wekken alsof men wél een minister had. Toen hij wegging, was dat de eerlijke erkenning van het bestaan ener vakature.

Wat de omschrijving der redenen voor zijn aftreden betreft, zij is enigszins gekompliceerd. Redenen van persoonlijke aard? Ja, maar dan niet zijn gezondheid of een echtscheidingskwestie of zo, maar persoonlijke redenen van politieke aard, namelijk verband houdende met de behandeling van het wetsontwerp op de kinderbijslag. Dat kán betekenen: als minister was ik maar een wassen neus, dat bleek bij deze gelegenheid, en ik poets verder de plaat. Het kan óók betekenen: ik ben ter gelegenheid van de behandeling van dit wetsontwerp zo smerig behandeld, door diegenen van wie ik

steun had mogen verwachten, dat ik verder voor de eer bedank. Het kan tenslotte betekenen: het kabinet heeft zich inzake die kinderbijslag in een onmogelijke situatie gemanoeuvreerd; eigenlijk moesten we allemaal aftreden, maar aangezien de andere heren en dame dat niet willen, doe ik het maar persoonlijk.

Afgezien van alle verwijten en zelfbeklag, die in de formule opgesloten kunnen zitten, is het inderdaad een feit dat de parlementaire situatie rondom dit wetsontwerp heel wonderlijk is geworden.

Het „wetsontwerp algemene kinderbijslagverzekering" was voorbereid door de vorige regering, toen Suurhoff nog minister van Sociale Zaken was. Van Rooy vond het als een erfstuk in zijn bureaula. De P.v.d.A. had, o.a. doordat haar pers het wetsontwerp verdedigde ook tegen bezwaren uit eigen kring, duidelijk gemaakt ervóór te zijn. Wat de K.V.P. betreft: de definitieve regeling van de kinderbijslag als een algemene „volksverzekering" moest haar grote triomf zijn, de triomf van de „katholieke sociale politiek". Zoals Drees en Suurhoff voor „Drees" en A.O.W. zorgden, zo zou de K.V.P. ervoor zorgen, dat de R.K.-gezinsmoraal ondersteund zou worden door klinkende munt.

Tijdens de behandeling van het wetsontwerp slaagde de P.v.d.A. erin, enige wijzigingen aan te brengen, die bepaalde onrechtvaardigheden voor kinderlozen, welke uit de regeling voortvloeiden, enigszins beperkten. Ook andere verbeteringen werden aangebracht. Mocht men er nu niet op rekenen, dat de P.v.d.A. zou helpen het wetsontwerp erdoor te krijgen, — hetgeen het aan de V.V.D.-ers en sommige andere regeringsgetrouwe parlementariërs mogelijk zou maken, tegen te stemmen zonder de regering ten val te brengen?

Maar de P.v.d.A.-fraktie was niet van plan de K.V.P. een sukses te gunnen, terwijl deze de P.v.d.A. buiten de regering houdt. Dus diende de P.v.d.A.-woordvoerder, Berger (niet Suurhoff in dit geval . . .) samen met anderen een amendement in, waarmee hij verscheidene vliegen in één klap sloeg. Het amendement hield in, dat de kinderbijslag ook voor zelfstan-

digen (niet-loontrekkenden) zou gelden voor de eerste twee kinderen (het wetsontwerp voorzag voor deze kategorie vaderlanders bijslag vanaf het derde kind); de kosten daarvan zouden ten laste komen van de schatkist.

De P.v.d.A. sloeg, zo zeiden wij, door dit wijzigingsvoorstel verscheidene vliegen in één klap. Zou de regering het amendement aanvaarden, dan zou de P.v.d.A. de K.V.P. toch overtroefd hebben. Wees de regering het amendement af — die kans was groot, het is tenslotte ook gebeurd — dan was het sukses de regering, en met name de K.V.P., eerst goed afgesnoept. Immers, de meeste kamerleden onderschreven de wens, neergelegd in dit amendement, en de K.V.P. moest zich in bochten wringen om te laten verstaan, dat ze er in principe wel voor was, maar begreep dat het om praktische redenen nu niet kon (de positie van de schatkist zou het niet gedogen), reden waarom ze genoegen zou nemen met het voorgestelde, opdat later nog eens, enz., enz. Maar ach, de goede Van Rooy, die kwam berichten: de regering wijst het amendement af om praktische *en principiële redenen!* En als men iets om principiële redenen afwijst, dan betekent dat: over mijn lijk. Dus ging hij. Ook die vlieg sloeg de P.v.d.A. Maar de rest van de regering, die toch mede verantwoordelijk was voor de principiële afwijzing van het amendement, bleef en promoveerde tenslotte Veldkamp tot minister van Sociale Zaken. Aan hem de taak om de „principiële redenen" van De Quay c.s. praktisch weer weg te redeneren . . . Maar dat hoofdstuk zal pas na het zomerreces spelen.

Naast praktische redenen dus principiële redenen tegen kinderbijslag voor zelfstandigen vanaf het eerste kind? Welke redenen kunnen dat zijn? Het loont de moeite ze te onderzoeken. Eén reden is eerder door de vakbeweging aangevoerd: de kinderbijslag voor zelfstandigen wordt betaald uit de algemene middelen, uit de schatkist, uit de belastingen, — die voor de loontrekkers uit een premie, welke de werkgever betaalt, maar die in werkelijkheid natuurlijk uit de zakken der

werknemers komt, daar ze de plaats inneemt van een loonsverhoging. En het is onrechtvaardig, de zelfstandigen uit de schatkist te geven, wat de loontrekkers indirekt zelf moeten betalen! Dit bezwaar zou sterk vergroot worden, als de kinderbijslag aan zelfstandigen vanaf het eerste kind zou worden uitgekeerd.

Maar dit principiële bezwaar zal bij de regering, zoals alle vertogen van vakbondszijde, wel niet zwaar hebben gewogen. Merkwaardig slechts, dat Berger het vergeten heeft . . .

Blijft een ander bezwaar. Men heeft vroeger altijd gesteld, dat het gewone inkomen van de kostwinner — zelfstandige of arbeider — voldoende moest zijn om een gezin met twee kinderen redelijk te kunnen onderhouden. Slechts de grote gezinnen zouden extra-steun behoeven. Zo gold de kinderbijslagregeling die kort vóór de oorlog voor arbeiders werd vastgesteld, niet voor de beide eerste kinderen. In 1946 week men daarvan echter af, door ook voor de twee eerste kinderen bijslag te gaan verlenen. Dat deed men, omdat in de praktijk de lonen te laag waren voor het onderhouden ook van een klein gezin, terwijl men toch loonsverhoging wilde voorkomen, vanwege de wederopbouw. Het was dus een onderdeel van de politiek van loondruk. Uitdrukkelijk werd bij die gelegenheid verklaard, dat de uitkering voor de beide eerste kinderen slechts tijdelijk zou zijn, totdat de lonen weer op peil gebracht zouden kunnen worden. Of dit laatste nooit gebeurd is? In elk geval durfde de laatste regering-Drees, bij de voorbereiding van het wetsontwerp op de kinderbijslagverzekering, aan de verkregen rechten ook van de eerstgeborenen niet meer te tornen. Maar principieel, daarmee was tot voor kort iedereen het eens, was de bijslag voor de eerste twee spruiten onjuist . . .

Voor zelfstandigen zou dus, volgens het wetsontwerp-Suurhoff, de regeling gelden vanaf het derde kind. Vanuit het standpunt van de socialistische arbeidersbeweging (ach, had zij nog maar een standpunt . . .) is hulp uit de staatskas aan zelfstandigen volstrekt uit den boze. Kleine zelfstandigen zijn veelal sterk konservatief, zoal niet reaktionnair, steunpilaren

voor konfessionele partijen en stemmenleveranciers voor de V.V.D. De ontwikkelingsgang van de moderne maatschappij is deze, dat het kleinbedrijf steeds meer wordt teruggedrongen, de zelfstandige beroepsbevolking dus een steeds kleiner deel van de bevolking gaat uitmaken. En daarover placht juist de socialistische arbeidersbeweging geen traan te plengen! En het is welbewuste konservatieve politiek, om uit de schatkist uitkeringen te doen aan zelfstandigen, die zonder deze uitkeringen het bedrijf zouden moeten opgeven. Het grote en tegelijk groteske voorbeeld is de boerenbescherming. Ook de kinderbijslag aan zelfstandigen, betaald uit de schatkist, heeft een dergelijke konserverende strekking. Strikt financieel gezien betekent zij tevens een tol, geheven van de overige bevolking, voor het in stand houden van op zichzelf onrendabel kleinbedrijf.

Maar deze principiële redenen tegen kinderbijslag voor de eerstgeborenen, meer speciaal tegen die bijslag voor zelfstandigen te financieren uit de schatkist, zullen voor dit kabinet ook wel niet gegolden hebben.

Merkwaardig slechts, dat zij niet golden voor de heer Berger, die in parlementaire verslagen in de pers wordt aangeduid als „de Heer Berger (arb.)". Ook die vlieg sloeg Berger en passant morsdood: een principe van de socialistische arbeidersbeweging.

Ondertussen, al weten wij wel principes aan te voeren, waarom uitgerekend de P.v.d.A. tegen het amendement-Berger zou behoren te zijn, — wij blijven ons afvragen wat voor principiële redenen de regering wel had. Zijzelf waarschijnlijk ook. Ik vrees dat we ze nooit zullen horen. Na de vakantie (pardon, het reces) gaan de kinderen weer „bijslaggie spelen", en de nieuwe spelleider, Veldkamp, kan de vakantie nuttig gebruiken voor het vinden van een nieuw kompromis, dat het praktische bezwaar ten aanzien van de positie van 's Rijks Schatkist enigszins zal verminderen. Zoiets als met de toto: tot zó hoog mag niet voor het principe (welk principe dan ook), maar tot zo hoog mag het wél.

W. F. Wertheim

HET SALDO DER KOLONIALE BOEKHOUDING

H. Baudet en I. J. Brugmans, **Balans van Beleid. Terugblik op de laatste halve eeuw van Nederlandsch-Indië,** Uitg. v. Gorcum en Co., Assen, 1961, *f* 18,50.

D. M. G. Koch, **Batig Slot. Figuren uit het oude Indië,** Uitg. De Brug-Djambatan N.V., Amsterdam, 1960, *f* 12,75

Balans van beleid en *Batig slot.* In deze boekhoudkundige termen wordt in twee pas verschenen boeken gepoogd, debet en credit van Neerlands koloniaal beleid tegen elkaar af te wegen. Maar wie de twee boeken na elkaar leest, is het vaak te moede als de leerling op de handelsschool, die na de knepen van het enkelvoudig boekhouden onder de knie te hebben gekregen, voor het eerst met de kunstgrepen van het dubbel boekhouden wordt geconfronteerd. Wat in het ene boek op de creditzijde werd geboekt, heet in het andere vaak debet — en andersom.

De schrijver van *Batig Slot,* D. M. G. Koch, heeft de boekhoudkundige titel niet zelf gekozen. Het werk, bestaande uit vierentwintig korte biografieën, is posthuum verschenen, en van deze titel voorzien door J. H. W. Veenstra, die aan de verzameling tevens een vijfentwintigste biografie, die van de schrijver zelf, toevoegde. Koch had de bundel willen noemen: *Figuren uit het oude Indië.* Om piëteitsredenen is dit als ondertitel gehandhaafd.

Een aantal „figuren uit het oude Indië" is aan het woord in *Balans van Beleid,* waarvan Baudet en Brugmans de redactie op zich namen. Toon en strekking van het boek zijn weemoedig. De toon van sommige bijdragen is die van de oud-Indischgasten, die in de Witte bijeen hokken en onder een borrel, met krakerige stem, elkaar vragen: „Weet je nog wel . . .?"

De meeste medewerkers aan *Balans van Beleid* zijn trots op wat Nederland in Indië heeft gepresteerd.

„Wij behoeven ons hierover niet op de borst te slaan," schrijft P. J. Gerke op pag. 177; en Brugmans, een der initiatiefnemers tot de bundel, zegt het met bijna gelijke woorden: „Er is voor de Nederlanders geen enkele reden het boetekleed, een in sommige kringen geliefd kledingstuk, aan te trekken. Evenmin behoeft de Nederlander zich op de borst te kloppen; hij heeft eenvoudig zijn plicht vervuld . . ." (p. 169). Het is de bescheiden stembuiging van de oudgasten, die onder elkaar, toch niet zònder trots, het verleden oproepen: „Weet je nog wel?"

Ook de strekking van het boek is weemoedig. Het centrale probleem, dat door de initiatiefnemers ter discussie werd gesteld, was, aldus Baudet in zijn inleiding: „waar de dingen zijn misgegaan en waarom." *Balans van Beleid* was dus, al in zijn eerste opzet, een balans van een failliete boedel. Eén type vraag wordt in het gehele boek niet gesteld: zijn „de dingen" wel misgegaan? Welke dingen dan? En in welk opzicht? Laat ik deze vraag preciseren: is „het" misgegaan alleen voor Nederland? Of ook voor Indonesië?

Voor Meyer Ranneft zijn dit geen vragen. Het totaal volksinkomen is in het huidige Indonesië „minder dan het voor Indië was," vóór de oorlog. Ook zonder balansen en cijfers wéét Dr. Meyer Ranneft dit. Zonder ons kùnnen ze het immers niet. Voor hèm heeft de vraagstelling, waar „het" is misgegaan, niet het accent van spijt over de voor Nederland verloren koloniale grootheid, maar van een treuren over „de ondergang van Nederlands-Indië", het land dat Meyer Ranneft, en vele oudgasten met hem, zo van harte liefhadden. De groeiende „gemengde samenleving", die voor hem het ideaalbeeld van Nederlands-Indië vertegenwoordigde, „ging onder in een mengeling van misdaad, vernieling, vergissing, kwade trouw. Haat en leugen."

Waar is dan nog een balans voor nodig? Om het Nederlands koloniaal beleid op de weegschaal te leggen! Hebben „wij" het goed gedaan? Of is ons eigen koloniaal beleid mede schuld aan het feit, dat „het" is misgegaan? Hier vallen, binnen de kring van medewerkers aan *Balans van Beleid,* twee stromingen, of mis-

schien moet ik zeggen: twee nuances te beluisteren.

De ene groep medewerkers zegt: er was op het Nederlands koloniaal beleid niets aan te merken, alles ging juist prachtig — en toen kwam die vermaledijde oorlog, die nare Jappen, die laffe Engelsen, die egoistische Amerikanen, die trouweloze roden in ons eigen land — en dààrdoor is de boel misgegaan. „Zou echter een redelijk mens het plan der Zuiderzeewerken beoordelen naar hun staat, nadat de dijken opgeblazen, herstel en afbouw onmogelijk gemaakt waren?" (p. 63). Lees ook P. J. Gerke, p. 185: „Hadden de krachten, die de explosies van 1939-1945 bewerkten, hun ellendig bedrijf tot Europa beperkt — de taak zou schitterend zijn volbracht en aan de roeping zou zijn beantwoord." Of De Kat Angelino, die de Tweede Wereldoorlog blijkbaar rekent tot „onvoorziene toevalligheden", en zijn stuk besluit met de woorden: „En Nederland kan, in retrospectie, op buiten zijn toedoen afgebroken arbeid, die anders — naar den mens gesproken — omstreeks 1950 het grote „werkstuk" in vrede en harmonie had kunnen afleveren, Tollens' dichterwoord toepassen: „Rekent d'uitslag niet, maar telt het doel alleen". Of Meyer Ranneft, die meent, dat er geen reden was „aan snelle vreedzame ontwikkeling te twijfelen, als buitenlands ingrijpen dat niet zou beletten" (p. 330). Maar dat buitenlands ingrijpen hàd plaats — verzucht Meyer Ranneft onder het hoofdje „Onvoorzienbare feiten" — in de gedaante van Pearl Harbor en de Japanse bezetting, Japanse machinaties, de trouweloze houding van Engeland, en de opportunistische politiek der Verenigde Naties.

Ook Haccou wil van geen Nederlandse tekortkomingen, op het door hem besproken, economisch terrein, weten. Het koloniaal beleid was niet alleen gunstig voor het Nederlands zakenleven — nee, Haccou is overtuigd, dat „ook de welvaart van de inheemse gemeenschap groter is geworden" (p. 259). De statistische „indicaties van een stijging van de welvaart," vermeld op p. 260, zijn overigens weinig overtuigend, daar zij enkel op productiecijfers zijn gebaseerd, en de consumptie buiten beschouwing laten. De consumptie

wordt op dezelfde bladzij alleen via indexcijfers benaderd — een methode, die aan de differentiële consumptie per bevolkingslaag geen recht doet wedervaren. De budgetonderzoekingen uit de jaren dertig, die een andere taal spreken, worden met geen woord vermeld; en door deze omissie krijgt Haccou's bijdrage toch het karakter van een „apologetiek" — die, zoals Baudet schrijft, door de initiatiefnemers niet van de „gesprekspartners" werd verlangd.

En ook Brugmans, zelf een der initiatiefnemers, houdt zich niet vrij van „apologetiek", wanneer hij zich keert tegen „de beruchte 93%" analfabeten, welke op grond van de Volkstelling van 1930 telkens weer opnieuw als grief tegen het Nederlands koloniaal onderwijsbeleid worden aangevoerd. Dit percentage is, aldus Brugmans (p. 154), „in hoge mate misleidend." Bij deze berekening vergeet men namelijk, „dat kinderen beneden 8 jaar de kunst van lezen en schrijven niet plegen te verstaan."

Welnu, als wij het aantal alfabeten berekenen als percentage over de bevolking van — vooruit maar, niet acht, maar tien jaar en ouder, laten wij royaal zijn! — en schatten wij deze bevolking van tien jaar en ouder omstreeks 1930 op ruim veertig, in plaats van de totale bevolking van zestig miljoen — dan komen wij nòg niet hoger dan 10%; het percentage analfabeten blijft dan nog steeds bòven de 90%. Even hoog als in India (1921), en *stukken* hoger dan in Bulgarije, (46.7% in 1921), Spanje (42.9% in 1920), Brazilië (71.2% in 1920), Chili (40.8% in 1920), de Philippijnen en Siam (52%; zie voor dit alles reeds *De Nieuwe Stem*, IV (1949), p. 538-9).

„Weg dus met het analfabetenpercentage," schrijft Brugmans. Dat klinkt te gemakkelijk. In 1930 was deze uitroep zinvoller geweest — en had hij althans enig effect kunnen sorteren!

Een andere groep medewerkers staat critischer en genuanceerder tegenover het vooroorlogs regeringsbeleid. Ik wil hier met name noemen de bijdragen van Idenburg en Friedericy. Er spreekt een zekere wijsheid en „volwassenheid" — in de zin, waarin Sem Davids

dat woord kort geleden in *De Nieuwe Stem* gebruikte - uit Friedericy's opmerking: „Het spreekt vanzelf, dat ik slechts die nationalisten ontmoet heb, die bereid waren *mij* te ontmoeten." Hij vermeldt de kloof tussen de Europeanen en de Indonesische intellectuelen in de grote steden, en „het gesloten zijn van de meeste zwembaden en societeiten voor leden van de inheemse bevolking" (p. 77). En Idenburg toont zich volledig bewust, dat de regeringspolitiek reeds vóór de oorlog „onvoldoende was om ook maar enigszins leiding te geven aan Aziaten, die zich van de naderende „storm over Azië" zeer wel bewust waren" (p. 151). Voor hem was de Tweede Wereldoorlog, en wat daarna kwam, niet zo maar een samenloop van „onvoorziene toevalligheden".

Maar tegelijk stelt hij zich de vraag, welke zin het heeft, nu nog over het koloniaal beleid in het verleden na te kaarten? „Hadden wij een andere afloop door een wijzer beleid kunnen verzekeren? Natuurlijk niet." Idenburg ziet het zich in Indonesië afspelend proces dus als in wezen onstuitbaar. Maar hij wil althans, door dit „nakaarten", lering putten voor onze *huidige* politiek. „Misschien dat wij elkander thans kunnen zeggen, dat het toch werkelijk nodig is rekening te houden met de reële internationale situatie en dat wij ermee moeten ophouden onze eigen wensen te stellen als maatstaf voor onze internationale handelingen en waarderingen."

Ik zou deze gedachtengang nog wat willen uitspinnen. Niets is „misgegaan" — behalve misschien in 1602: het koloniale stelsel droeg de kiemen van de ondergang in zich. „Misgegaan" is er pas iets, voor Nederland en de Nederlanders, door onze botte politiek van militaire acties en stijfgehouden benen van na de oorlog — een politiek, die geen „rekening hield met de reële internationale situatie." Door nog stééds heersend koloniaal wanbegrip heeft Nederland, in het nieuwe voortsnellende Azië, al heel wat bussen gemist. Nakaarten heeft wèl zin, maar niet op de wijze als de initiatiefnemers bedoeld hebben. Brugmans' verzuchting, dat „men in bepaalde kringen in Nederland

eens (moest) ophouden met verguizing van ons koloniaal beleid," miskent het feit, dat deze critici, door achteraf, in het licht van wat wij *thans* weten en behoren te begrijpen, de debetposten in onze balans in te vullen, er ernstig naar streven tenminste het Nederlands beleid anno 1961 gelijk te schakelen met het hedendaags ontwikkelingstempo der Aziatische wereld.

Hiertoe kan *Balans en Beleid,* in zijn opzet en totaliteit, met zijn machteloze weemoed om een voorbije tijd, nauwelijks bijdragen, ondanks de positieve waarde van een aantal individuele bijdragen.

En dan als tegenhanger: wijlen Kochs *Batig Slot* ! Hier geen gemok over vergane glorie. „Te hebben mogen waarnemen dat hier aan het onrecht van koloniale exploitatie en koloniaal bewind een eind is gemaakt, is een genade, waarvoor men niet dankbaar genoeg kan zijn" (p. 209). Want Koch behoorde tot de zeldzame Europeanen in Nederlands-Indië, die reeds toen, in het hart van de koloniale periode, oog hadden voor de zwakheden van het koloniaal regiem en voor de stormachtige ontwikkelingen in Azië, en — nog zeldzamer — zich consequent daarnaar gedroegen.

Wat niet betekent, dat Koch geen oog had voor de feilen van het nieuwe, onafhankelijke Indonesië, en daar niet onder leed. Maar de balans van het koloniaal beleid valt voor hem toch tegengesteld uit aan die van de apologetici onder de medewerkers van *Balans van Beleid.* In de ogen van Koch was het vooroorlogse regiem „een regiem dat niets begreep, niets leerde en niets afleerde en het einde vond dat het verdiende" (p. 153). Voor Koch lag de weemoed van het emancipatieproces veeleer hierin besloten, dat diegenen onder de Nederlanders, die zich met hart en ziel aan dit proces hadden gegeven, „een verbruikt geslacht" waren geworden. „Het is de tragiek van de koloniale geschiedenis dat de namen van zovelen, socialisten en niet-socialisten, die in eerlijke toewijding hun krachten gaven om een einde te doen komen aan de overheersing, thans vergeten zijn."

Hij stelt zich dan ook tot taak, juist deze vaak ver-

geten figuren weer tot leven te wekken. Men vindt hieronder uitgesproken „rechtse" figuren als Van Heutsz en Fock, naast radicale als E. F. E. Douwes Dekker of Sneevliet. Koch beschrijft zijn figuren in een reeks biografieën, op de van hem bekende uiterst conscientieuze wijze. Zijn wijze van persoonsbeschrijving kan men niet beter kenschetsen, dan door die te plaatsen tegenover die van die andere pas overleden markante „linkse" figuur: Henri Wiessing. Wiessing, wiens *Bewegend Portret* reeds uitvoerig werd besproken, schrijft beslist puntiger, boeiender dan Koch. Maar welk een verschil in historisch gehalte! Bij Koch geen feit, dat niet gecontroleerd is — terwijl Wiessing in zijn *Bewegend Portret* zo een beetje op zijn geheugen freewheelt. Bij Koch de uiterste nauwgezetheid, om rechtvaardig en billijk te zijn tegenover hen, die hij ten tonele voert, zelfs wanneer zij politiek en in koloniale visie tot zijn antipoden behoorden of hem in hun latere ontwikkeling uit de hand zijn gevallen — onder de 24 beschrevenen is er maar één, voor wie Koch geen goed woord kan opbrengen: de reactionnaire „gewetenloze bandiet" Zentgraaff — terwijl Wiessing zo graag succesjes behaalt ten koste van de medespelers in zijn leven. Bij Koch een vanzelfsprekende behoefte om grootheid in anderen te bewonderen, terwijl Wiessing maar weinigen bewondert buiten Henri Wiessing. In zijn loopbaan heeft Koch de zuiverheid van zijn overtuiging beslist niet minder hoog gehouden dan Wiessing — en daar eveneens heel wat offers, in termen van promotie of maatschappelijke positie, voor gebracht.

En zelfs de moeizame stijl van Koch kan verklaard worden uit de pijnlijk-consciëntieuze behoefte om ieder woord te wegen, iedereen recht te doen wedervaren. Voor Wiessing, die zijn hele leven lang heeft geflirt met het communisme — zozeer, dat deze flirt hem tenslotte tot tweede natuur werd — is het gemakkelijk om luchtig en betoverend te zijn. Flirten ziet er, voor het oog, aardiger uit dan werkelijk liefhebben. Koch, die het socialisme ernstig liefheeft, drukt zijn gevoelens vaak in wat stroeve vorm uit — maar ieder woord, dat hij spreekt, klinkt echt en gemeend.

De balans van Nederlands vooroorlogs beleid is ook voor Koch, ondanks zijn felle critiek, niet volledig negatief. Er blijft een „batig slot". Dit wordt gevormd door de grote figuren uit het verleden die, vaak tegen de heersende opvattingen en machtsverhoudingen in, het belang van de Indonesische bevolking voorop hebben gesteld, in hun bestuursdaden en hun geschriften.

Het lijkt mij, dat Koch met de manier waarop hij de balans heeft afgesloten in wezen gelijk heeft. Want hoewel de door hem beschrevenen „een verbruikt geslacht" schijnen, is het saldo van hun daden en geschriften overgeboekt naar het nieuwe Indonesië, zelfs als de officiële Indonesische geschiedschrijving hen — voorlopig? — niet meer bij name kent.

Toen ik enkele jaren geleden door grote delen van Indonesië trok, werd ik herhaaldelijk getroffen door weldadige initiatieven en maatregelen van, soms ondergeschikte, Indonesische ambtenaren. En telkens, wanneer ik vroeg, van wie zij dit hadden geleerd, noemden zij mij de naam van een of andere vooroorlogse Nederlandse bestuursambtenaar of landbouwconsulent. Herhaaldelijk waren het dezelfde namen, die telkens weer op de proppen kwamen. Het waren meest „figuren uit het oude Indië" van de door Koch beschreven soort.

Ik geloof dat het zinvoller is, met trots op dit beperkt batig slot terug te zien, dan te blijven urmen, wààr en waaròm het in godsnaam is „misgegaan".

KORT BESTEK

Luns in het voetspoor van Wim Kan ?

De heer De Kort is benoemd tot voorzitter van de KVP-fractie in de Tweede Kamer. Dat geeft hoopvolle perspectieven. Er komt namelijk een vacature: burgemeester van Nieuw-Ginneken. Mocht het, onder de druk van de interne spanningen binnen de KVP — en de rest van de wereld — tóch tot afstand van Nieuw-Guinea aan Indonesië komen, en Luns zijn zetel per ongeluk verliezen, dan heeft hij nog altijd iets om op terug te vallen: Nieuw-Ginneken. Desnoods kunnen we het dan tot troost Nieuw-Ginnéken noemen.

Een jaar of tien houdt hij het daar wel uit. De Nieuw-Ginnekers verkiezen de vrijheid, of aansluiting bij België, nog niet zo gauw.

En heeft Luns, met zijn collega's in Madurodam, per slot niet tien jaar lang Nieuw-Guinea geregeerd alsof het Nieuw-Ginneken was? Hij mag nu herexamen gaan doen.

W.F.W.

EX LIBRIS

Misschien is er wel nooit een boek verschenen dat zo veel meer is dan wat we gewoonlijk onder een boek verstaan dan de door Prof. Presser bijeengebrachte getuigenissen uit de jaren 1939-1945, onder de titel **Antwoord aan het kwaad** (A'dam. J. M. Meulenhoff. 1961). Het zou eerst geheten hebben Antwoord aan Eichmann, maar de samensteller zag in „dat het hier nu niet alleen gaat om die diep gezonken mens, medemens, in deze bladzijden overal en nergens aanwezig, maar om datgene wat hij vertegenwoordigde en nog vertegenwoordigt. De val zo onpeilbaar diep, de ontoereikendheid, zo jammerlijk, de zonde, zo ten hemel schreiend, dat de taal de woorden lijkt te missen, om ze te karakteriseren."

Het zijn menselijke documenten waarin enkele stemmen opklinken die getuigenis afleggen van de moord op zes millioen Joden, in naam van een staatshoofd en zijn volk volvoerd met het uiterste aan vernuft, techniek en organisatie, daaraan ten koste gelegd. Het bevat het leven zelf, dat geen leven meer was, de werkelijkheid die

elke voorstelling van onmenselijkheid verre overtrof, in dagboekbladen die met bovenmenselijke beheersing meedelen wat er gebeurd is met de uiterste soberheid die de enige mogelijkheid is om er verslag van te doen. Slechts enkele bijdragen dragen het kenmerk van de literaire vormgeving, maar ook dan nog enkel als een middel om aan het verslag der levensfeiten duidelijk vaste vorm te geven, zonder poging tot een schone vorm die misplaatst zou zijn.

Als men zich afvraagt wat de samensteller tot de uitgave hiervan heeft bewogen, en ook waarom men zich verplicht voelt deze getuigenissen te lezen, die ons opnieuw doordringen van wat al eerder met de schok der onthulling tot ons doorgedrongen was, dan vindt dit zijn rechtvaardiging in de noodzakelijkheid der documentatie over deze ongelofelijke misdaden en peilloze ellende, in de dwingende reden dat de mens dient te weten waartoe de mens vervallen en zinken kan. Menselijke stemmen geven hier in alle eenvoud en naaktheid hun antwoord aan het kwaad waaraan zij op onbegrijpelijke wijze zijn ontkomen en als wij ons het lezen hiervan als een verplichting bewust worden, dan stemt dat overeen met de woorden waarmee de samensteller zijn verantwoording besluit: „daarom is het hier te doen geweest: dat de lezer, met de hem voorgelegde documenten verkerend, de weg inslaat tot het zelfgericht, waaruit tenslotte zijn eigen antwoord aan, antwoord op het kwaad voortkomt, wie weet als een waardevolle blijvende verworvenheid."

Al kan er aan feiten geen nieuws meer verwacht worden (wie zal het trouwens bij het lezen daarom nog te doen zijn), het boek is in dienst gesteld van de rekenschap die elk mens zich heeft te geven van de massale misdaden, de genocide, door medemensen begaan, en van het aandeel aan schuld waaraan niemand zich kan onttrekken die erkent dat het gezamenlijke mensdom dit niet heeft vermogen te voorkomen, dat het ook na de onthullingen niet in zijn volle beschaming tot een ieder is doorgedrongen, gelijk sommige reacties op het proces-Eichmann bewijzen, en dat een volk nog kan trachten de handen in onschuld te wassen met de uitvlucht: wir haben es nicht gewusst; alsof niet ieder in Duitsland de mensenroof en de deportaties voor ogen gezien heeft en heeft kunnen weten, dat vrouwen, oude mensen, gebrekkigen en kinderen waarachtig niet voor een of andere Arbeitseinsatz werden weggesleept en hun deportatie niets anders dan het ergste kon betekenen, dat alleen nog erger bleek te zijn in de ondenkbare monsterlijkheid van de perfecte vernietigingsfabrieken der gaskamers.

En toch treft men ook hier nog de onvoorstelbare uitzonderingen aan, van een kind dat op onverklaarbare wijze opdook in een uitgemoord kamp voor de ogen der nieuwe, ten dode opgeschreven kampbewoners en dat ook plotseling weer werd afgevoerd; van een jongeman die bleef weigeren het formulier te ondertekenen met de vrij-

willige opdracht zich te laten castreren maar na alle folteringen bijna aan zijn lot ontsnapt bij de uitgang van het kamp werd geliquideerd, van een vijftienjarig meisje dat de gaskamer overleefde maar om het stilzwijgen te verzekeren een nekschot kreeg: een kind stierf tweemaal.

Het indrukwekkendst is de overwinning van de geest, telkens weer door enkelingen behaald, in daden van opoffering en zelfverloochening, in geschriften die de aanklacht van de mens tegen het onmenselijke in de onaantastbare bewoordingen der menselijke waardigheid hebben vastgelegd. En een enkele maal de humor, meer dan galgehumor, de onverdeelde humor die alle dingen reeds achter zich gelaten heeft en alles te boven is.

Het boek besluit met twee in bijzonder opzicht onvergetelijke getuigenissen, van een Amerikaanse in Berlijn die deelnam aan een verzetsorganisatie tegen Hitler en gefusilleerd werd, en die als laatste groet aan de haren twee vertalingen naliet van Goethes **Wanderers Nachtlied;** en een van Harold Nicolsons wekelijkse comments uit de **Spectator,** hoe het concentratiekamp Buchenwald zo werd genoemd om het met Goethe in verband staande Ettersberg te vermijden. Goethe bracht er gelukkige uren door in zijn jeugd en in zijn ouderdom. Het was daar dat hij de voor het mensdom hoopvolle of tenminste vermanende woorden sprak: „Untergehend sogar ist's immer dieselbe Sonne." Nicolson verbindt daaraan de woorden die de zin van dit boek nog eens onderstrepen en bevestigen: hoe wij de ziekte die tot de onvoorstelbare excessen van germaanse wreedheid voerde kunnen genezen als wij zelf niet gezond zijn? Buchenwald „is een waarschuwing dat menselijke wezens onder ongunstige omstandigheden zich op onmenselijke wijze kunnen gedragen." Het legt de verplichting op, de nazi's die er in feite of in potentie nog zijn, te tonen dat er een betere manier van leven bestaat dan zij zich voorstelden. „Zelfs als zij ondergaat is het steeds dezelfde zon." Nog steeds hangt die regel van Goethe als een echo tussen de tragische bomen van het dichte woud der onmenselijkheid.

Anthonie Donker

Mr. L. O. Schuman, **De Arabieren.** Cultuurgeschiedenis van de Arabische wereld, W. de Haan, Zeist, 1960; Phoenix-pocket no. 43.
H. Arends, H. Jans, E. Penkala en H. van Praag, **Levend Afrika,** W. de Haan, Zeist, 1960; Phoenix-pocket no 41.

Beide boekjes willen ons vertrouwd maken met een wereld die de

onze niet is en waarmee we toch dagelijks geconfronteerd worden in pers en radio.

De schrijver over de Arabische wereld is in deze opzet volkomen geslaagd. Hij geeft een levendig beeld van het nederige bedoeienenvolk op zijn zandige schiereiland en beschrijft hoe dat volk uitgroeit tot een profetische macht, die de Islam verkondigend werelden veroovert en blijvend beïnvloedt met wetenschap en kunst. Hoe dan die macht te gronde gaat met een schrikbarend verval van cultuur van enige eeuwen en hoe ten slotte in de tegenwoordige „renaissance" het felle streven naar onafhankelijkheid en eigen volksbestaan van de Arabische volken mede gezien moet worden als een teruggrijpen naar een glorierijk verleden.

Minder geslaagd als geheel is de andere Phoenix-pocket: **Levend Afrika.** Door verschillende schrijvers wordt dit werelddeel belicht, waarbij (of waardoor?) sommige aspecten over-, andere onderbelicht en weer andere helemaal niet belicht zijn. Aan de ene kant een verwarrende uitvoerigheid, aan de andere kant een gemis aan elementaire feiten.

Hoofdstuk III, „De geschiedenis van Afrika", behandelt alleen maar noordelijk Afrika en breekt af vóór de omineuze opdeling van het continent onder de westerse mogendheden op de voor heel Afrika zo ingrijpende Europese conferenties in de tachtiger jaren van de vorige eeuw.

Hoofdstuk IV, „De landen van Afrika", beperkt zich tot Congo en de kleinere staatjes van West en Midden Afrika, hetgeen dan toch wel uit de titel had mogen blijken. Over het hedendaagse Zuid, Oost en Noord Afrika wordt met geen woord gerept. Hoeveel deze schrijver van het „levend" Afrika begrijpt, blijkt wel uit zijn éloges op de „kalme" premier Tsjombe van Katanga, die „de geest van vertrouwen tussen Zwart en Blank" zo goed verstaat . . .

Per slot leeft de schatrijke, arrogante Tsjombe alleen voor de Union Minière. Nadat zijn eigen landgenoten hem de gelegenheid hebben gegeven in gevangenschap eens rustig na te denken over de wisselvalligheid van het lot, schijnt hij nu moe en ziek te zijn – meer dood dan levend. Terwijl de door de schrijver zo verguisde Loemoemba in het Afrika van vandaag meer levend is dan dood!

Dit dooie hoofdstukje wordt nauwelijks gecompenseerd door de goede foto's en de belangwekkende beschouwingen over meer speciale onderwerpen, als oertijd, de dieren, de ziekten, de kunst en vooral ook de muziek van Afrika. Maar dat zijn dan ook veiliger terreinen . . . dan **„levend Afrika"!**

Wilma Wenk

Dr. B. Belfgaauw, **Geschiedenis en Vooruitgang I:** Het ontstaan van de mens. Dez.: Teilhard de Chardin (Het Wereldvenster, Baarn 1961).

Een medewerker van het respectabele engelse wijsgerige tijdschrift **Mind** heeft onlangs betoogd, dat de ideeën, die Teilhard de Chardin aan het evolutieverschijnsel vastknoopt humbug en lariekoek zijn, „tricked out by a variety of tedious metaphysical conceits". Dat is een ander soort onvriendelijkheid dan hem tijdens zijn leven van de zijde zijner geestelijke superieuren ten deel gevallen is en die heeft veroorzaakt, dat zes jaar na zijn dood een groot of het grootste deel van zijn werk nog niet eens in druk verschenen is. Voor dr. D., eveneens katholiek, staat de enorme betekenis van T.'s gedachtewereld vast en hij gebruikt haar als uitgangspunt van een uitvoerige, driedelige geschiedenisfilosofie, die neerkomt op een nieuwe, beredeneerde verdediging van de vooruitgangsgedachte, die de hele ontwikkeling van de kosmos zou beheersen. Voor een dergelijke verdediging is speciaal in onze dagen wel enige moed nodig en men kan niet zeggen, dat het de schr. daaraan ontbreekt. Een andere vraag is of zij hem geheel brengt waar hij wezen wil. Het eerste deel der trilogie laat de lezer dienaangaande wel met enige scepsis naar de beide volgende uitzien en het is tegenover de schr. niet meer dan rechtvaardig daarop te wachten alvorens een eindoordeel te vellen. D. stelt, dat een wijsgerige doordenking van T.'s ideeën over vrijheid, vooruitgang, bewustzijn, enz. moet aanvangen waar hij zelf is opgehouden; m.a.w., T. de Ch. was geen filosooof. Maar men heeft hem een „philosophe malgré lui" genoemd en niemand zal onder lezing van een boek als **Le phénomène humain** de ervaring opdoen, met een wetenschappelijk werk in de „gewone" zin te worden geconfronteerd, maar met een visie of – een vizioen. Hoe dit zij, enige nadere wijsgerige reflexie is aan wat men het kosmische élan van T. zou kunnen noemen wel besteed. Het opvallende is, dat schr. de categorieën voor die wijsgerige doordenking aan Heidegger ontleent, waardoor een combinatie ontstaat, waarvan de grote paleontoloog zelf vermoedelijk toch wel bijzonder zou hebben opgekeken of waarvan hij niets zou hebben begrepen. Ook het antwoord op de vraag of deze combinatie, die op het eerste gezicht nogal geforceerd aandoet (de schr. zelf spreekt van „twee zo verschillende denkwijzen", die t.a.v. het vraagstuk der geschiedenis zelfs lijnrecht tegenover elkaar schijnen te staan) tot aanvaardbare resultaten leidt kan beter tot na de verschijning der beide volgende delen worden uitgesteld.

Deel I bevat, behalve uitvoerige prolegomena, nog slechts het eerste stuk van de ontologie der geschiedenis als het geheel van de in beginsel waarneembare werkelijkheid, waarvan de „immanente zin"

als vooruitgang wordt gekwalificeerd. Het 2de deel gaat op die ontologie verder door, terwijl deel III de metafysica en de theologie der geschiedenis in uitzicht stelt. Naast een „immanente" komt m.a.w. een „transcendente" zin der geschiedenis aan het licht en het laat zich raden, dat de relatie tussen die twee niet onbesproken zal blijven, aangezien daarmee de hele grote conceptie, die de schr. ons in zijn boeken presenteert, staat of valt.

D.'s boekje over T. de Ch. kan als een nuttige inleiding en voorbereiding tot zijn trilogie worden beschouwd. Het bevat, in min of meer aangepaste vorm, de herdruk van een aantal weekblad- en tijdschriftartikelen en veronderstelt geen speciale vakwetenschappelijke scholing. Met belangstelling zal de lezer kennis nemen van schr.'s beoordeling van de bezwaren, die door geloofsgenoten tegen de „hyper-fysica" van T. de Ch. zijn ingebracht (blz. 84 e.v.).

B.

Pause for transition door **Dr Bart Landheer,** bibliothecaris van het Vredespaleis (uitgave M.Nijhoff, Den Haag, 1957), schrijver o.a. van een roman over Van der Lubbe, eveneens in het engels(The pawn), is niet minder dan 'n poging tot verruiming van de sociologie, d.w.z. van de habitus van de socioloog. De ondertitel bevat een aanduiding hiervan: An analysis of the relation of man, mind and society. Tegenover een tot verstarring neigend rationalistisch systeem en methode en een geïsoleerd theoretische habitus beoogt hij bij te dragen tot het openleggen van de methodiek en de doelstellingen van de socioloog door het vinden van een actief verband met de andere wetenschappen van de kennis van de mens. Immers, „social science has a social goal, viz. to make a contribution to the knowledge and improvement of human society, and this goal should remain constantly in our minds". In het middelpunt staat daarbij de gedachte, dat de sociologie zich noodzakelijkerwijs heeft bezig te houden met vele en voortdurend veranderende constellaties, en daarmee heeft rekening te houden; dus heeft uit te gaan niet alleen van een samenleving welke niet een statisch bestel weerspiegelt maar evenmin naar een statische toekomstvorm toegroeit. Een samenleving blijvend aan veranderingen onderhevig en zelfs in toenemende mate. „History discloses convincingly that, in social life, more factors change than remain permanent or, it might be justifiable to say, **all** factors change. Thus, „change" in time and space is a basic category of the social sciences so that valid scientific laws would be possible only insofar as the factor „change" itself can be computed in a scientifically acceptable formula". Een toenemende

wereldbevolking noopt tot rekening houden met toenemende relatie maar ook realisatie in ongelijkheid, in redelijke of onredelijke zin, van tegenstelling, spanning en verzoening, en in elk geval een toenemende interdependentie, alles wel markant verschillend van de rationalistisch-optimistisch langdurig tegemoetgeziene komende gelijkheid. „If we attempt to analyze the life-process of mankind as a whole, we obtain a totally different perspective from that of the orientation toward political goals, as, for instance, greater prosperity and more political rights". Een meer structureel dan evolutioneel denken zou moeten leiden tot een meer reële interpretatie van de mens als individu zowel als van zijn sociale problemen. „Growth cannot be equated with progress because growth involves structural changes rather than equalization". Het westers denken is daarvan nog te weinig doordrongen. Een samenwerking van de wetenschappen van de mens en het toenemend inzicht in „functional interdependence" zou binnen het bereik van de mens kunnen brengen „a well-regulated livable world which offers fair rewards for fair efforts, and freedom for the price of moderate stoicism".

De waarde van het werk is niet gelegen in de uitwerking van een vervangend systeem dat op andere wijze in de fouten van vorige systemen en theorieën zou vervallen, maar in de vermaning tot het in acht nemen van richtlijnen en principes die nog te veel buiten beschouwing werden gelaten. Weldoend is vooral de wijsheid van zijn zienswijzen, op vele plaatsen en met name in zijn analyse van de onredelijke fictie „macht". Het slot formuleert de levensaanspraken op bescheiden schaal: „The individual is at the root of all things, and it is the individual who can create a world in which we can all live with a reasonable amount of satisfaction if we expect no more than life has to offer: our daily bread, some dreams, some play, and some companionship".

De veelomvattende teneur van het werk wordt verlicht door intermitterende meditaties, case-studies, waarin het logisch en helder formuleringsvermogen van de schrijver wordt versterkt door illustratieve passages van grote beeldende en dichterlijke kracht, als bijv. in de weerspiegeling en overpijnzing van Heinrich von Kleists meesterlijke geschiedenis van recht, Michael Kohlhaas en diens confrontatie op leven en dood, in recht en onrecht, met Maarten Luther.

A.D.

ZOJUIST VERSCHENEN:

DE KWESTIE NIEUW GUINEA

RAPPORT OPGESTELD DOOR DE
SOCIAAL-DEMOCRATISCHE STUDIEVERENIGING

Inhoud:

Inleiding
Het juridische aspekt
De interne ontwikkeling van Indonesië
Het Nieuw Guinea-probleem in de internationale politiek
De ekonomische kant van het vraagstuk Nieuw Guinea
Onze verhouding ten opzichte van de Papoea's
De terugslag van het geschil op Nederland
Konklusies

Met dit rapport hoopt de Sociaal-Democratische Studievereniging een bijdrage te leveren tot de discussie in brede kring over dit brandende probleem, speciaal in de Partij van de Arbeid. Het werd ondertekend door: A. den Breejen, Dr. Kwee Swan Liat, Prof. Dr. A. Teeuw, Drs. Th. van Tijn.

24 blz. **Gebrocheerd ƒ 0,75**

Deze maand verschijnt het eerste nummer van de nieuwe jaargang van

NORTE
REVISTA HISPANICA DE AMSTERDAM

Per jaargang ƒ 5,– (11 nummers)

Vraagt proefnummer!

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

Uitgeverij NIMO - Monnickendam

EEN ANDERE UITGAVE, DIE UW AANDACHT VRAAGT:

DE JOEGOSLAVISCHE VISIE

Een onmisbaar boek voor ieder, die meer dan een oppervlakkige belanstelling heeft voor de visie van het „titoïsme", dat zich noch aan de kant van het „oosten" noch aan de kant van het „westen" wil scharen, doch voor de vele problemen op sociaal, economisch en politiek gebied een eigen oplossing geeft.

334 blz. **Gebonden ƒ 6,50**

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij de uitgever:

Uitgeverij „NIMO" - Monnickendam
KERKSTRAAT 48-50 - TEL. (02995) 336 - GIRO 256907

Vier bijzondere afleveringen van

De Nieuwe Stem

zijn nog als losse nummers leverbaar:

★ 12 OP 1 BALCON

speciaal nummer van „De Nieuwe Stem", waarin besproken worden: Soekarno, Ho Chi-minh, Kassem, Nasser, Tito, Verwoerd, Bourguiba, De Gaulle, Nkrumah, Salazar, Trujillo, Castro.
Een confrontatie met bestuursvormen, die gekenmerkt worden door duidelijk dictatoriale trekken.
Inleiding en samenvatting van Prof. Fr. de Jong Edz.

160 pag. en uitslaande illustratie ƒ 3,75/Bfr. 60

★ KUNSTNUMMER

van „De Nieuwe Stem", waaraan medewerkten: Mevrouw Dr. A. Romein-Verschoor, Paul Citroen, Anthonie Donker, Johan de Meester, G. Th. Rietveld, A. van Domburg en Willem Andriessen.

128 pag. en 8 pag. kunstdrukillustraties ƒ 3,50/Bfr. 55

★ SPANJENUMMER

van „De Nieuwe Stem", een zeer objectieve beschouwing van de huidige toestand in Spanje en een vlammend protest tegen het Franco-regiem. Samengesteld door Dr. G. J. Geers, met medewerking van o.a.: Francisco Carrasquer, Jef Last, Albert Helman, Z.E. J. M. de Semprún Gurrea en vele anderen.

104 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties ƒ 2,80/Bfr. 40

★ DROOGSTOPPELNUMMER

van „De Nieuwe Stem", met medewerking van W. F. Wertheim, Mevrouw A. Romein-Verschoor, P. Spigt, G. J. Resink, J. J. Buskes, J. B. Charles en Th. van Tijn. Hierin o.a. heropening discussie over de zaak van Lebak en voor het eerst in de geschiedenis een foto van Batavus Droogstoppel.

120 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties ƒ 3,25/Bfr. 45

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij

UITGEVERIJ „NIMO" - MONNICKENDAM

KERKSTRAAT 48-50 – Tel. (02995) 336 – Giro 256907